

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

İHTİLAF EPİSTEMOLOJİSİ VE TANRI İNANCI

Abdullah Arif ADALAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Kemal BATAK

HAZİRAN - 2025

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

İHTİLAF EPİSTEMOLOJİSİ VE TANRI İNANCI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Abdullah Arif ADALAR

Enstitü Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri

**“Bu tez 04/06/2025 tarihinde yüz yüze olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan
jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”**

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Kemal BATAK	Başarılı
Doç. Dr. Elif Nur Erkan BALCI	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Yasin Ramazan BAŞARAN	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Abdullah Arif ADALAR

04/06/2025

ÖN SÖZ

Gerek kendi içimizde yaşadığımız bir çatışma olarak gerekse de başkalarıyla yaşadığımız tartışmalar olarak ihtilaf, yanılıyor olma ihtimalimizi gün yüzüne çıkaran bir olgu olarak düşünmenin en önemli motivasyonlarından biridir. Çoğu zaman, aksine dair bir işaret görmediğimiz sürece düşüncemizde sabit kalırız. İhtilaf ise bu kontrastı sağlayarak bizi düşünsel anlamda konfor alanımızdan çıkmaya teşvik eder, diyalektiği besler ve zihni diri tutar. Şayet ihtilaftaki taraflar haklı görünmek adına tartışmıyorlarsa iki tarafı da doğruya yaklaştırır. Antik dönemde Platon dahi, diyalog metoduyla bir yazım ortaya koyarken bunu sezmiş ve kullanmıştır.

Felsefeyle olan münasebetim, kendi ihtilaflarımın peşinden gitmekle başlamıştı ve hala öyle devam ediyor. Bu farkındalık, mevcut tez konumu seçerken ve yazarken de bana doğal bir motivasyon kaynağı oldu. Tezin sonunda ulaştığım; bireyi, bireyselliği ve sorumluluğu merkeze alan pozisyonun ortaya çıkmasında sanıyorum böylesi bir kişiselleştirmenin de etkisi vardır. Her ne kadar ampirik verilerden faydalanılması gereken bir konu olmasa da denklik ve ihtilaf kavramlarını anlayışında, tez sürecinde farklı coğrafyalarda farklı kültür ve insanlarla bir arada bulunuşumun dolaylı etkilerini yadsıyamam. Bu imkanı sağladığı için okulum, Sakarya Üniversitesi'ne teşekkür ederim. Bu süreçte yer yer yaptığı yönlendirmelerle ayağıma takılacak taşları gösteren ve bazen de yapmadığı yönlendirmelerle kendi yolumda yürümemi destekleyen danışmanım Prof. Dr. Kemal Batak'a teşekkür ederim. Jüri üyesi hocalarıma emek harcadıkları ve vakit ayırdıkları için teşekkür ederim. Nihayetinde tez dönemi, hayatın bir dönemidir. Hayatıma güzellik katan ailem ve dostlarım iyi ki varlar.

Abdullah Arif ADALAR

04/06/2025

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: DENK İHTİLAFINDA TUTUMLAR	9
1.1. Uzlaşımçı Görüş.....	9
1.2. Toplam Delil Görüşü	16
1.3. Gerekçelendirmeci Görüş	17
1.4. Kararlılıkçı Görüş	19
2. BÖLÜM: DENK İHTİLAFINDA TANRI İNANCI VE UYGUN TUTUM	25
2.1. Tanrı İnancı ve Denkliğin İmkânı.....	25
2.2. Kaba Denklik.....	30
2.3. Çevresel Denklik.....	31
2.4. İdeal Denklik	33
SONUÇ	41
KAYNAKÇA	44
EK	49
ÖZ GEÇMİŞ	50

ÖZET	
Başlık: İhtilaf Epistemolojisi ve Tanrı İnancı	
Yazar: Abdullah Arif ADALAR	
Danışman: Prof. Dr. Kemal BATAK	
Kabul Tarihi: 04/06/2025	Sayfa Sayısı: iii (ön kısım) + 48 (ana kısım) + 2 (ek)
İhtilaf epistemolojisi, epistemolojinin bir alt dalı olarak özellikle son yıllarda dikkat çeken bir çalışma alanıdır. İhtilaf, birbirine denk olmayan insanlar arasında oluştuğunda beklendik olmasından dolayı ilgi çekici değilken, birbirine denk olan insanlar arasında oluştuğunda ise şaşırtıcı bir etkiye sahiptir. Nitekim, zaman zaman bazı insanların bizden farklı düşünüyor olmasını garipser ve kendimizden şüphe ederiz. İhtilaf epistemolojisinin temel problematiği; birbirine epistemik anlamda denk olan insanların herhangi bir sebepten dolayı ihtilafa düştüklerinde ne tür bir tepki vermeleri gerektiği ve bu tepkinin gerekçesinin ne olacağıdır. Bu problematiğe bir çözüm olarak üretilen farklı pozisyonların avantajlı ve dezavantajlı oldukları hususların ele alındığı bu tezde son kertede Tanrı inancı söz konusu olduğunda denkliğin mümkün olup olmadığı, mümkün görüldüğü yerde ise tarafları neyin beklediği tartışılmaktadır. İddiam odur ki tüm zorluklara rağmen Tanrı inancı konusunda da ideal bir denk ihtilafının oluşması mümkündür. Bununla birlikte, uzlaşımçıların iddiasının aksine, böylesi bir durumda inancı revize etmek ya da inancı askıya almak yerine inanç sorumluluğunun bireyselliğine dayanarak kararlılıkçı olunabileceğini, yani, Tanrı inancının devam ettirilebileceğini savunuyorum. Çoğu felsefi metinde olduğu gibi bu tezde de herhangi bir şekilde nicel yöntem kullanılmamış, sunulan örneklemeler yalnızca düşünce deneyleridir. Kavramlar ve iddialar felsefi analize tabi tutularak çözümlenmiş ve yeni çözüm önerileri sunulmuştur. Nitekim, mevcut literatürde sorumluluk ve bireysellik üzerinden geliştirilmiş bir savunu henüz yapılmamıştır.	
Anahtar Kelimeler: Epistemoloji, İhtilaf Epistemolojisi, Denk İhtilafı, İdeal Denklik, Tanrı İnancı	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Peer Disagreement and Belief in God	
Author of Thesis: Abdullah Arif ADALAR	
Supervisor: Prof. Dr. Kemal BATAK	
Accepted Date: 04/06/2025	Number of Pages: iii (pre text) + 48 (main body) + 2 (add)
Peer disagreement, as a subdiscipline of epistemology, is started to get attention especially in the last few years. When it occurs in between epistemically uneven persons, disagreement is not surprising, since agreement is not expected anyway. However, disagreement between peers has a surprising impact, since sometimes we find it hard to accept that some people think different than us. We may even suspect ourselves. Like this, the main problem of the peer disagreement is to figure out how should one respond to disagreement if peerness is on the table, inquiring which position is justified. In this thesis, where different approaches and their consequences are evaluated, it has been discussed that whether a peer disagreement is possible or not about belief in God. If it is possible, then what would be the solution? My point is, although there are many difficulties, peer disagreement on belief in God is possible. However, on the contrary of conciliatory view defenders, who are defending we are supposed revise or suspend our belief in the face of peer disagreement, I claim that by depending on individuality of personal responsibility keeping belief in God is justified. While doing this, like many other philosophical texts I have not used any quantitative method. All examples are solely thought experiments. In the thesis, concepts and claims have been evaluated through philosophical analysis and offered new solutions.	
Keywords: Epistemology, Epistemology of Disagreement, Peer Disagreement, Ideal Disagreement, Belief in God	

GİRİŞ

Günün başında ve sonunda kendi benliğimiz olmak üzere hayatımız boyunca sürekli olarak insanlarla muhatap oluruz. Yine yaşamımız süresince, farklı koşullarda farklı türden inançlar ediniriz. Tuttuğumuz futbol takımının kazanacağına, içtiğimiz ilacın bizi iyileştireceğine, desteklediğimiz siyasi adayın başkan olacağına, Tanrı'nın bize yardım edeceğine, yarın havanın bulutlu olacağına, evden çıkmadan önce ocağın altını kapattığımıza inanırız. Hayatımız ilerlerken karşılaştığımız olgu ve olaylar hakkında belli bir tutum geliştiririz. Tutumlarımızı, inançlarımızı geliştirirken çeşitli yollara başvururuz. Örneğin; bir çocuk merak ettiği bir sorunun doğru cevabına annesine danışarak ulaşmak ister. Bir yetişkin, bir konu hakkındaki uzman görüşlerini araştırmaya girişebilir. Her ne kadar inançlarımızı sağlam temeller üzerine inşa ettiğimizi düşünsek de zaman zaman kendi inançlarımızın birbirini yanlışlar nitelikte olduğunu fark ederiz, zaman zaman da kendi inançlarımızın diğer insanların inançlarıyla çeliştiğini, uyuşmadığını görürüz. Diğer insanlarla hemfikir olmak kendimizi doğru noktada bulunuyor hissettirirken, diğer makul bulduğumuz insanlarla karşı karşıya gelmek ise bir şeylerin yanlış gittiğine dair bir işaret oluşturur. İhtilaf, işte tam da bu noktada doğar.

Bu durum, şu soruyu aklımıza getirir; "Haklı olan kim? Doğru olan hangisi?". İhtilaf, sonucundan bağımsız olarak varlığı itibarıyla kıymetlidir. Diyalektiği kuran, besleyen ihtilafıdır. İhtilaf hali bizi konfor alanımızdan çıkmaya, araştırmaya ve kendimizi sorgulamaya yönlendirir. Nitekim inançlarımız da şüphelerimize karşı galip geldikçe güçlenir.

Çalışmanın Konusu

İhtilaf durumunda olan kişilerin niteliği ve ihtilafın oluştuğu konunun mahiyeti ortadaki ihtilafın türünü belirler. Vahyin lafzi olduğunu savunan birisi ile vahyin mana itibarıyla gerçekleştiğini savunan kişinin içinde bulundukları durum dini ihtilafıdır. Yaşadığı ülkenin muhafazakar değerler ile yönetilmesi gerektiğini savunan kişi ile liberal ilkelerin yönetimde etkin olması gerektiğini düşünen kişi ise birbiriyle siyasi ihtilaf içerisindedir. Diğer yandan, kişilerin yeterliliğine göre tasnif edecek olursak, bir alanda uzman iki kişinin arasındaki ihtilaf uzman ihtilafıdır. Deprem riskli bölgeler konusunda jeologların ihtilafı ya da pandemi döneminde ortaya çıkan çelişkili doktor yorumları bu duruma

örnektir. Elbette, iki felsefe profesörünün bir felsefi problem üzerinde uzlaşamaması da bu tür bir ihtilafıdır.

Bazı durumlarda, belirli bir konuda ihtilafa düşen kişilerin uzmanlık dereceleri bariz bir şekilde eşit değildir. Örneğin, tıp alanında herhangi bir uzmanlığı olmayan bir hasta, vücudundaki semptomları diyabet hastalığına yorarak doktora gidip, yalnızca vitamin eksikliğinden muzdarip olduğunu öğrenebilir. Hastamız, bu durumda kendi yorumuna güvenmek yerine, doktorun sözünü dinleyecek ve vitamin kullanmaya başlayacaktır. Öte yandan, doktorumuz da hastanın kendisi hakkındaki yorumunu alan bilgisindeki yetersizliğinden dolayı pek önemsemeyecek ve diyabet yerine vitamin eksikliği teşhisi koymaktan çekinmeyecektir. Elbette, her zaman ihtilafın çözülmesi bu kadar kolay değildir. Söz gelimi, iki doktor aynı hasta ve aynı test sonuçları üzerinde ihtilafa düştüğünde çözüm yolu zorlaşmaktadır. Çeşitli durumlarda, ortadaki ihtilaf pratik faydalar gözetilerek ya da psikolojik güdüler nedeniyle çözülmüş görünebilir. Örneğimizdeki doktorlardan birisi şayet hayatında genel olarak özgüven problemi yaşıyorsa, diğer doktorun söylemlerinden etkilenip fikir değiştirebilir. Ancak, burada epistemik bir uzlaşımdan değil, sözde bir uzlaşımdan söz edebiliriz. Nitekim fikir değiştirmenin uygun bir gerekçesi ya da kriteri yoktur ve hedeflenen şey de doğru önermeye, bilgiye ulaşmak değildir.

İhtilaf epistemolojisi, genel olarak her çeşit ihtilafı konu edinir. Yine de esas araştırma alanı psikolojik etmenlerden arındırılmış, iletişim problemleri, yanlış anlaşılmalara gibi teknik problemlerin elimine edildiği sterilize edilmiş ve tarafların birbirine güvenip makul bulduğu, denk gördüğü ihtilaflardır.

Herhangi bir konuda kendimize kıyasla daha bilgisiz gördüğümüz biriyle tartışırken fikir değiştirmeye yeltenmeyiz. Zira, karşımızdaki kişinin bizden farklı düşünmesine, yani hatalı düşünmesine gerekçe olarak onun bilgisizliğini gösterebiliriz. Örneğin, çoğu durumda çocukların yaptığı itirazları epistemik olarak çoğunlukla değersiz görürüz ve kendimizi sorgulamayız. Diğer yandan, kendimizden daha bilgili, yetkin gördüğümüz biriyle tartışırken ise daha çok kendimizden şüphe ederiz. Çünkü, karşımızdaki insan tartışılan konu hakkında bizden daha fazla yetkinliğe sahiptir. Haliyle fikrimizi revize etmekten çekinmeyiz. Fakat durum her zaman böyle değildir. Zaman zaman eğitim, kültür, dünya görüşü bakımından kendimize yakın ve benzer gördüğümüz kişilerle; sınıf arkadaşlarımızla, aile üyelerimizle tartışma içine gireriz. Bu durumda ne yapmak gerekir?

Karşıımızdaki insanın fikrini görmezden gelmek için herhangi bir gerekçemiz var mıdır? Ya da kendi fikrimizi karşıımızdaki insanın fikriyle uyumlu hale getirmek istersek dayanaımız ne olacaktır? İşte, en kaba haliyle denk ihtilafı ya da akran¹ ihtilafı (peer disagreement) bu tarz durumları değerlendirmektedir.

Denk ihtilafı tartışmasında temel sorular şöyledir;

- 1- İnanç geliştirirken denklerimizin fikrini nasıl değerlendirmeliyiz?²
- 2- İki kişi birbirlerini iyice tanıdıktan sonra rasyonel olarak çatışabilirler mi?³
- 3- İhtilafın varlığı inanç için çürüten (defeater) sayılır mı?⁴
- 4- Denk olma koşulları nedir?
- 5- Denklik sağlandıktan sonra tekrar bozulabilir mi?

Bu sorulara verilen farklı cevaplar, farklı fikir kamplarını oluşturmaktadır. Bu kampları bir spektrum olarak algılamayı doğru buluyorum.⁵ Spektrumun bir ucunda kararlılıkçı görüş (steadfast view) yer alırken; diğer ucunda uzlaşımçı görüş (conciliatory view) ya da yaygın formuyla eşit ağırlık görüşü (equal weight view) yer almaktadır. Bu iki uç arasında da toplam delil görüşü (total evidence view), gerekçelendirmeci görüş (justificationist view) bulunmaktadır. Tezin ilerleyen bölümlerinde çeşitli yaklaşımlar değerlendirilerek doğru yaklaşımın savunulması ve geliştirilmesi hedeflenmektedir.

Çalışmanın Önemi

İnsan, doğal olarak bildiğinden emin olmak ister. Bu sebeple herhangi bir konuda fikir, tutum, inanç sahibi olurken elimizdeki delillere karşı duyarlılık gösteririz. Deliller tam aksini gösteriyorsa ve psikolojik bir prangaya sahip değilsek, delillerin aksine bir inanç geliştirmemiz zordur. Bu iddia normatif değil, deskriptiftir. Dolayısıyla ister istemez kendi inançlarımız hakkında sorumluluk geliştiririz. Bir konu hakkında, örneğin, Fenerbahçe'nin lig şampiyonu olacağına yönelik çeşitli deliller bulunabilir. Futbolcuların istatistikleri, rakiplerin gücü ve oyun stilleri gibi faktörler hakkında edinilen bilgiler

¹ Her ne kadar Türkçe literatürde çoğunlukla "akran" olarak kullanılsa da bağlamsal anlamı daha iyi aktarması sebebiyle "denk" şeklinde çevirmeyi tercih ediyorum.

² Thomas Kelly, "The Epistemic Significance of Disagreement", *Oxford Studies in Epistemology: Volume 1*, ed. Tamar Szabo Gendler - John Hawthorne (Oxford : Oxford University Press , 2005), 168.

³ Michael Bergman, "Rational Disagreement After Full Disclosure", *Episteme* 6/3 (2009), 336.

⁴ Jonathan Matheson, "Disagreement and Epistemic Peers", *The Oxford Handbook of Topics in Philosophy*, ed. Oxford Handbooks Editorial Board (Online: Oxford Academic, 2015), 1.

⁵ Bryan Frances - Jonathan Matheson, "Disagreement", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, ed. Edward N. Zalta - Uri Nodelman (Stanford University, 2024).

birincil düzey (first order) delillerdir. Söz konusu verilere ulaşp, değerdendirip şampiyonluk hakkında bir inanç geliştirebiliriz. Öte yandan bizden başka diğdr insanlar da konu hakkında fikir sahibidir. Aynı verilere ulaşp, değerdendirip onlar da bir inanç geliştirebilir. Diğdr insanların bu konudaki fikirleri bizim için ikincil düzey (higher order) bir delil olacaktır. Zira, epistemik olarak güvenilir bulduğumuz zihinlere sahip insanların inançları bizim için bir dayanak noktası olmaktadır.

Bazı durumlarda ise belli bir inanç geliştirdikten sonra karşılaştığımız deliller mevcut inancımız için çürüten (defeater) olmaktadır. Örneğin, yaptığım araştırmalar sonucu Fenerbahçe'nin oyuncusu Cenk Tosun'u ligin en güçlü oyuncusu olarak görebilirim. Bu sonuçtan hareketle, Fenerbahçe'nin ligde daha şanslı olduğuna ve takımın şampiyonluk göreğine dair bir inanç geliştirebilirim. Fakat, bir süre sonra, şayet Cenk Tosun'un sakatlandığını ve en az altı ay yeşil sahalardan uzak kalacağını öğrenirsem, bu yeni bilgi eski inancım için bir çürüten konumuna gelir. Haliyle benim de inancımı revize etmem ve Fenerbahçe'nin şampiyon olacağına yönelik güvenimi, inancımı azaltmam gerekir.

Pekala, ikincil düzey deliller, birincil düzey deliller ile oluşmuş bir inanç için çürüten olabilir mi? Şayet ortadaki veriler aynıysa ve arkadaşım benden farklı düşünüyorsa bulguma olan inancımı azaltmam gerekir mi? Thomas Kelly için ikincil düzey deliller doğrudan sonuç önermesi ile ilgili deliller değildir, birincil düzey deliller hakkında delillerdir.⁶ Yani, arkadaşımın benden farklı düşünüyor olması Fenerbahçe'nin şampiyonluğu hakkında bir delil sunmaz. Bunun yerine istatistikler, rakip oyuncular, oyun stilleri gibi verilerin Fenerbahçe'nin şampiyonluğunu destekleyip desteklemediğine yönelik bir delildir. Dolayısıyla arkadaşımın benden farklı düşünmesi benim için doğrudan bir delil değildir, elimdeki delil sayısını azaltmaz ya da çoğaltmaz. Yalnızca delillerimin gücü, geçerliliği hakkında ekstra bir veri sunar. Kelly'e göre, durum bu şekilde olduğunda ikincil düzey deliller, birincil düzey deliller için çürüten olamazlar. Fakat ben burada Kelly'e katılmayı makul bulmuyorum. Her ne kadar iki düzey delil arasında farklılık olduğu görülse de pekala ikincil düzey deliller de birincil düzey deliller için dolaylı olarak çürüten olabilir. Nitekim iki öncül ve bir sonuç önermesinden oluşan bir argümana dayanarak inanç geliştirdiğimde, iki öncülün sonuç önermesini desteklediğine, sonuç önermesini doğurduğuna da inanırım. Aynı iki öncülden hareketle farklı bir sonuç önermesine yönelik inanç geliştiren bir arkadaşımın karşılaştığımda,

⁶ Kelly, "The Epistemic Significance of Disagreement", 188.

edindiğim bu ikincil delil “ilk iki öncülden hareketle ulaşılan sonuç önermesi farklılık gösterebiliyor” şeklinde karşılık bulacaktır. Haliyle arkadaşım bana karşıt argüman sunmasa da önermelerin sağlamlığına (soundness) yani doğruluğuna şüphe düşüreceği için benim açımdan bir çürüten olma potansiyeli taşıyan durum ortaya çıkacaktır.⁷ Buradaki iddia, epistemik olarak kendime denk gördüğüm arkadaşımın varlığından haberdar olmakla inancımın vazgeçmem ya da inancımı askıya almam gerektiği değildir. İddia ettiğim şey, içine girdiğimiz ihtilafın, kendimizi sorgulamamızı gerektirdiğidir.⁸

Epistemik denklik, bir terim olarak Gary Gutting tarafından 1984’te kullanılmıştır. İhtilaf epistemolojisiindeki kullanımı ise terimin tanımını detaylandırarak revize eden Kelly ile gerçekleşmiştir.⁹ İhtilafın merak uyandırıcı bir konu olması, büyük oranda ortadaki denklığe bağlıdır. Nitekim denk sayılmayan kişiler arasındaki ihtilafın sebebi, denk olmamak olarak gösterilebilir. Ancak ihtilafa konu olan kişiler birbirine denk olduğunda, ihtilaf ilgi çekici bir hale gelmektedir. O halde, şu sorular muhatap alınmalıdır; denklik nedir? Nasıl sağlanır? Denklik kriteri olarak Kelly, ortadaki problemle ilgili deliller hakkında iki tarafın da denk seviyede bilgisinin olması ve ek olarak zeka, ince düşünce, açık görüşlülük gibi genel epistemik erdemler açısından da tarafların denk olmasını gerekli görür.¹⁰ Lackey ise değillemeci bir kriter kullanarak taraflar arasında herhangi bir epistemik asimetrisinin olmamasını şart koşar.¹¹ Bu tanımlar oldukça iyi görünse de ideal bir kurgu için yeterli değildir. Bazı üstü kapalı noktaların açık edilmesi faydalı olacaktır. İlgiye değer bir denk ihtilafının oluşması için tarafların ihtilaf konusu hakkında belli bir birikime sahip olması gerekir. Zira birbirine denk iki kişinin bilmedikleri ve yetkinliğe sahip olmadıkları bir konu hakkında ihtilafa düşmeleri şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla tarafların belli bir birikiminin olması gerekir. Bununla birlikte benzer yetkinliğe ve denklığe sahip kişiler farklı dönemlerde uzlaşıp farklı dönemlerde çatışabilir ya da belli bir konuda uzlaşımına varabiliyorken başka bir konuda tartışabilirler. Matheson, bu gibi

⁷ Richard Feldman, “Respecting The Evidence”, *Philosophical Perspectives* 19 (2005), 110.

⁸ Nusret Erdi Elmacı, *Çağdaş Epistemolojide İkinci Düzey Sarsıcılar ve Rasyonalite Problemi* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

⁹ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”. 168.

¹⁰ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, 175.

¹¹ Jennifer Lackey, “A Justificationist View of Disagreement’s Epistemic Significance”, *Social Epistemology*, ed. Adrian Haddock vd. (Oxford: Oxford University Press, 2010), 298.

sebeplerle denklikten söz ederken, bir konuda nitelik sahibi iki öznenin aynı zamanda aynı hususta sahip oldukları denkliği kasteder.¹²

Rasyonalite, rasyonalitenin neliği hakkındaki tartışmalardan bağımsız olarak hemen herkes tarafından epistemik bir erdem olarak kabul edilir. Rasyonalite ve gerekçelendirme arasındaki sıkı ilişki de su götürmez bir gerçektir. Nitekim, irrasyonellik çoğu zaman gerekçelendirilmemiş (unjustified) ya da gerekçenin geçersiz olduğu bir tutum anlamına gelir. Bu noktada Plantinga'yı yorumlayan Bergman'ı takiben, rasyonaliteyi içsel ve dışsal olarak ikiye ayırmayı makul buluyorum. Buna göre içsel rasyonalite, öznenin sahip olduğu zihinsel duruma epistemik olarak uygun karşılık üretmesini gerektiriyorken dışsal rasyonalite eldeki verilerin ve inançların herhangi bir şekilde sağlıklı (malfunction) bilişsel yollardan gelmemesini gerektirir.¹³ Örneğin, bir göz yanılsaması sonucu havanın bulutlu olduğunu görürsem yağmur yağacağını düşünüp evden çıkarken yanıma şemsiye alırım. Yağmur yağacağına yönelik inancım içsel olarak rasyonelken dışsal olarak irrasyoneldir. Zira yağmur yağacağını düşünüyorken şemsiye alıp yağmurdan korunacağıma inanmak, rasyonel bir tutumdur, fakat yağmurun yağacağına yönelik inancımı oluşturan duyuusal veri ise bir yanılgıdan ibarettir. İdeal bir denk ihtilafında taraflar içsel ve dışsal rasyonalite bakımından birbirine pozitif noktada denk olmalıdır. Yani, iki bilgisiz insanın denkliği değil, konu hakkında yeterli bilgiye sahip iki insanın ihtilafı tartışılmaktadır. Nitekim aksi yönde bir işaret denklik bozucu bir unsur olacaktır. Bu şartları karşılayan bir denklik, taraflardan birinin o gün kendini iyi hissetmeme, dalgın olma, sarhoş olma gibi ihtimallerini de dışarıda bırakır. Böylece elimizde idealize edilmiş bir denklik oluşur.

Literatür Taraması

Denk ihtilafı, mahiyeti itibarıyla oldukça eski tarihlere atfedilebilir olsa da formal, çerçevesi ve problemleri belirli bir tartışma alanı olarak epistemolojide nispeten yenidir. Dolayısıyla, literatürdeki birikim sınırlıdır. Milenyumun başlarında Thomas Kelly ve David Christensen arasında ortaya çıkan tartışma, geçen süre zarfında tarafların fikirlerinin iyice şekillenmesi ve farklı bakış açılarının geliştirilmesiyle ilerlemiştir. Kararlılıkçı görüşü (steadfast view) Thomas Kelly, uzlaşımçı görüşü (conciliatory view)

¹² Jonathan Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement* (London: Palgrave Macmillan, 2015), 24-25.

¹³ Bergman, "Rational Disagreement After Full Disclosure", 337.

David Christensen, gerekçelendirmeci görüşü (justificationist view) ise Jennifer Lackey savunmaktadır. Yine toplam delil görüşü de (total evidence view) uzlaşımıcılığa alternatif olarak Kelly tarafından üretilmiştir. Ülkemizde ise Elif Kütükcü'nün kelam geleneğine atıfla gerekçelendirmeci görüşün bir benzerini savunduğu “İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik” başlıklı doktora tezi, Nusret Erdi Elmacı'nın uzlaşımıcılığı savunduğu “Akran Anlaşmazlığında Uzlaşımıcılık ve Yüksek Düzeyde Gerekçeli İnançlar Problemi” başlıklı makalesi, Faik Kurtulmuş'un bağımsızlık prensibini eleştirip kararlılıkçılığı savunduğu “Peer Disagreement and the Independence Principle” adlı makalesi, Abdulkadir Tanış'ın uzlaşımıcılığı eleştirdiği “Denklerin İhtilafı, Dini İnanç ve Şüphecilik” başlıklı makalesi ve Nesim Aslantatar'ın kararlılıkçılığı savunduğu “Pragmatik Inertia ve Denk İhtilafının İmkanı” başlıklı bildirisi haricinde henüz bir çalışma yoktur. Tartışmanın gidişatına bakılırsa denk ihtilafı, epistemoloji gündeminde uzunca bir süre daha yer tutacaktır.

Bilhassa bireyselleşmenin arttığı modern dünyada rölativizm çoğu tartışmanın son durağı olmaktadır. Felsefi nitelikten uzak “Kime göre? Neye göre?” soruları tartışılan konuların bağlamını hatta doğruluğunu bireysel perspektife indirgemekte, ihtilafın çözümünü ihtilafın kabulü ve değersizleştirilmesi ile sağlamaktadır. Nihayetinde her şeyin göreceli olduğu bir dünyada herkes her şeye inanabilir ve tartışmanın da bir önemi yoktur. Bu tezde her ne kadar rölativizm tartışılmayacaksa da her şeyin göreceli olduğu şeklindeki bakış açısının kendi kendisini yanlışladığını belirtmekte fayda görüyorum. Her şey göreceli ise her şeyin göreceli olduğu da görecelidir. Nitekim, her şeyin göreceli olması da herkesin üzerinde uzlaştığı bir iddia değildir.¹⁴ Dolayısıyla “her” nitelemesi yapmak yersizdir. Bazı konular göreceliyken bazı konular göreceli değildir. Elbette neyin göreceli olduğunu ya da olmadığını saptamak, emek isteyen bir süreçtir. Fakat özellikle filozof kimliğine sahip kişilerin bu efordan kaçınmaması gerekir.

Çalışmanın Amacı

Tezimde denk ihtilafını farklı perspektiflerden değerlendikten sonra problemi din felsefesi ve özellikle Tanrı inancı bağlamında ele alacağım. İhtilafın ve çözüm yollarının bağlama göre farklılık gösterebileceğinden söz etmiştim. Tanrı inancı söz konusu olduğunda da problemin kendine has tazammunları olduğu kanaatindeyim. Örneğin

¹⁴ Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 3.

Tanrı'nın varlığı konusunda bir uzlaşıcılık agnostisizmi makul gösterirken, aynı konuda farklı rasyonel seçeneklerin olabileceği üzerinden yapılan bir kararlılık savunusu ise ilahi gizlilik problemini güçlendirmektedir.¹⁵ Denklemdaki elemanlar iyi değerlendirilmelidir. Bu çalışmada da denk ihtilafında ve özellikle Tanrı inancı üzerinde oluşan denk ihtilafında doğru tutumun nasıl olması gerektiğine dair bir tasavvur, öneri oluşturulacaktır.

Savunduğum pozisyon temel olarak sorumluluk üzerinden geliştirilen bir kararlılık görüşüdür. Günün sonunda gözetmemiz gereken şey kendi varoluşumuzun sorumluluğudur. Şayet ortadaki konunun sorumluluğu bireysel ise bu durum, inancı devam ettirmek için gerekçe sağlayacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Tez araştırması ve yazımı sırasında herhangi bir nicel yönteme başvurulmayacaktır. Ele alınan ihtilaflar; muhtemel durumlar, teorik senaryolar ve tartışmalar olacaktır. Denk ihtilafı konusunda yazılan ve farklı pozisyonları savunan perspektifler karşılaştırılacak, avantajlı ve dezavantajlı yönleri gösterilecek ve farazi durumlar ile test edilecektir.

¹⁵ Nathan L. King, "The Apologist's Dilemma ", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A. Benton - Jonathan L. Kvanvig (Oxford: Oxford University Press, 2021), 157.

1. BÖLÜM: DENK İHTİLAFA TUTUMLAR

Bir ihtilafla karşı karşıya kaldığımızda, çeşitli tutumlarla karşılık vermemiz mümkündür. Söz konusu tutumları bir prensip olarak sahiplenilebileceğimiz gibi eklektik bir tavırla yerine göre farklı karşılıklar da verilebilir. Elbette, böylesi bir durumda tutumlar arası geçişin keyfi olmaması ve bir metoda dayanması gerekir. Bunun için de öncelikle denk ihtilafında önerilen pozisyonları değerlendirmemiz gerekir.

Temelde, denk ihtilafında uygun tutumun inancı devam ettirmek olduğunu savunan kararlılık görüşü ve bu görüşün karşısında inancı askıya almanın uygun, rasyonel olduğunu savunan uzlaşımçı görüş bulunur. Uzlaşımçı görüşün bir versiyonu olarak eşit ağırlık görüşü farklı olarak inancı askıya almak yerine inancı bölüşmeyi tavsiye eder. Diğer yandan kararlılık görüşünün bir versiyonu olarak toplam delil görüşü ise ikincil düzey delillerin etkisini tarafların niceliği ile ölçer ve ezici çoğunluğun olduğu yerde inancı revize etmenin, geriye kalan durumlarda ise inancı devam ettirmenin makul olduğunu savunur. Son olarak, gerekçelendirmeci görüş, ihtilaf edilen konunun mahiyeti temel matematik, duyu tecrübesi ya da yer-yön gibi konular olduğunda kararlılık görüşünü; diğer durumlarda ise uzlaşımçı görüşü savunmak gerektiğini iddia eder.

1.1. Uzlaşımçı Görüş

Uzlaşımçı görüş (conciliatory view) ya da yaygın formuyla eşit ağırlık görüşü (equal weight view) literatürde David Christensen ve Adam Elga tarafından savunulmaktadır. Buna göre, epistemik olarak kendimize denk gördüğümüz kişilerle ihtilafla girdiğimizde yapmamız gereken şey orta noktada buluşmaktır, kendi inancımıza olan güvenimizi zayıflatmaktır. Buradaki zayıflatmak ile kastedilen; inancı askıya almak ya da inançları karşılıklı olarak bölüşmektir.

Meşhur “mental hesaplama” örneğine bakalım; farz edelim ki beş kişi akşam yemeğine gittik. Hesap ödeme vakti geldi, toplam hesabın ne olduğunu hepimiz biliyoruz. Hesaba ek olarak, yüzde yirmi bahşiş verme hususunda da hemfikiriz. Adeten de kimin ne kadar harcama yaptığını gözetmiyoruz. Kim masadaki suyu açtı, kim fazladan çay söyledi gibi hususları göz ardı ediyoruz. Böylece, direkt hesaba yüzde yirmi ekleyip beşe bölüyoruz. Sonuç olarak, ben, kişi başı dört yüz lira ödeme yapılacağını hesaplarken, arkadaşım dört yüz otuz lira hesaplıyor ki karşımdaki insan yıllardır tanıdığım, şimdiye kadar onlarca kez yemeğe çıktığım ve böyle bir problemle karşılaşmadığım birisi. Hatta, aramızda

ihtilaf olduğunda benim haklı çıktığım kadar onun da haklı çıkmışlığı vardır. Şu anki durumda da onun hesaplama yeteneğinden şüphe etmem için hiçbir gerekçem yok. Sarhoş olmadığını, uykusuz veya yorgun olmadığını biliyorum. Aynı şekilde, kendimden şüphe etmek için de bir gerekçem yok. Bilişsel yetilerim gayet sağlıklı görünüyor. Öyleyse, şimdi ne yapacağız?¹⁶

Tamamıyla matematiğe dayanmayan bir konu olsaydı müsamahacı (permissivist) olmak, yani bir durumda birden fazla rasyonel cevabın olabileceğini söylemek hem inancıma devam etmeyi hem de karşımdakinin de benim kadar rasyonel olabileceğini düşünmemi mümkün kılabilirdi. Ancak, ortadaki durumda doğru cevabın bir tane olduğu aşıkard. Dolayısıyla ya ben ya da arkadaşımın yanıldığını düşünmek zorundayım. Elbette, ikimiz birden yanılmış da olabiliriz fakat ikimiz birden doğru cevabı bulmuş olamayız. Bağımsızlık ilkesine (principle of independence) göre şayet karşıımızdaki kişinin hatalı olduğunu savunacaksak dayanak noktamız o andaki ihtilafımızdan farklı bir gerekçe olmalıdır.¹⁷ Yani, “arkadaşım, hesabın dört yüz otuz lira olduğunu düşünmekte hatalı; çünkü, hesabın dört yüz otuz lira olduğunu düşünüyor.” demem yanlış olacaktır. Bu sebeple arkadaşıma kusur atfedeceksem konudan bağımsız bir kusur bulmalıyım ki konu hakkında arkadaşımın kusurlu olduğunu gerekçelendirebileyim. Örneğin, “arkadaşım hesabın dört yüz otuz lira olduğu konusunda hatalı; çünkü, yemek boyunca kadehinden şarap eksik olmadı.” gibi bir veriye sahipsem arkadaşıma olan inancımı azaltıp kendi inancımı devam ettirebilirim. Ancak, böyle bir veriye sahip olmadığımızı göre Christensen nazarında kendi hesaplamam ve arkadaşımın hesaplaması arasında tercih yapabilmek için hiçbir gerekçeye sahip değilim. Sonuç olarak, hesabın dört yüz mü yoksa dört yüz otuz lira mı olduğu konusunda karar vermemem gerekir. Yapmam gereken şey, inancımı askıya almaktır.

Diğer yandan, her zaman ihtilafa konu olan mesele bu kadar keskin değildir. Örneğin, ben ve arkadaşımın başarılı meteorologlar olduğunu düşünelim. Başarılı bir eğitim hayatının ardından, ikimiz de benzer coğrafyalarda yıllarca tecrübe biriktirmiş olalım. Fakat, yarınki hava durumu hakkında aramızda bir ihtilaf oluşsun. Ben, yarın yağmur yağma olasılığını %55 hesaplarken, arkadaşım ise %45 hesaplıyor olsun. Christensen için bu durumda da yine inancımı revize etmem gerekir. Çünkü kendi değerlendirmeme,

¹⁶ David Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, *The Philosophical Review* 116/2 (2007), 193.

¹⁷ Kirk Loughheed, *The Epistemic Benefits of Disagreement* (Cham: Springer, 2020), 6.

arkadaşımın değerlendirmesinden daha çok güvenmek için elimde bir sebep yoktur. Dolayısıyla, verilere dayanarak %55 sonucuna ulaşıysam dahi epistemik olarak denk gördüğüm arkadaşıma dayanarak inancımı revize edebilirim. Christensen’a göre, bu tutum epistemik açıdan zayıflatıcı değil, aksine geliştiricidir. Denk gördüğümüz insanların varlığından hiçbir şekilde etkilenmemek bu zenginliği yok etmektir.¹⁸

Giriş kısmında değindiğim üzere, epistemik denklikte epistemik simetri olması önemlidir. Gel gelelim ihtilafın varlığı simetri kırıcı bir etkiye sahip olabilir mi? Bağımsızlık ilkesine (Principle of Independence) karşı çıkan Foley için; bu, mümkündür. Nitekim, öngördüğüm uyumluluklar neticesinde arkadaşıma attettiğim denklik, ortaya çıkan uyumsuzluk neticesinde zaten zarar görmüştür. Dolayısıyla, konudan bağımsız bir gerekçeye sahip olmasam dahi arkadaşımın farklı bir değerlendirme sonucuna ulaşması onu kendime denk olarak görmemek için yeterli bir gerekçedir.¹⁹ Ancak, bir uzlaşımçı açısından bu açıklama, amiyane tabirle “mızıkçılık” yapmaktır, işine geldiği gibi hareket etmektir, sorumsuzluktur. Nihayetinde, o noktaya kadar arkadaşımı kendime denk gördüysem ihtilaf anında kendimden çok onun hata yaptığını düşünmek için gerekçem yoktur.²⁰ İhtilaf anında, arkadaşımla olan denkliğimizi değil, kendi inancımın doğruluğunu sorgulamam gerekir.

O halde, denkliğe dayanarak inancımızı revize etmenin bir sınırı yok mudur? Bir kişiyi kendi dengimiz olarak gördükten sonra bütün ihtilaflarda inancımızı revize etmemiz mi gerekir? Burada bir sınır ve kriter problemi var gibi görünüyor. Christensen bu problemi sağduyuya dayanarak aşmaya çalışır. Örneğin, yukarıda değerlendirdiğimiz durumun aşırılaştırılmış halini düşünelim. Ben, hesabın kişi başı dört yüz lira olduğunu düşünüyorken, arkadaşım üç bin lira olduğunu söylesin. Ekstrem Restoran Vakası (Extreme Restaurant Case) adı verilen bu örnekle Christensen problemde sağduyunun ve rasyonel limitlerin etkisini göstermeyi hedeflemektedir.²¹ Arkadaşım, şayet kişi başına düşen payın toplam hesaptan fazla olduğu sonucuna ulaşıyorsa burada arkadaşıma güvenemem. Fakat, bu noktada uzlaşımçılık kararlılık görüşüne (steadfastness) yaklaşıyor değildir. Zira arkadaşıma güvenmeyişimin sebebi; kendime, kendi inancıma

¹⁸ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 2007, 195.

¹⁹ Richard Foley, *Intellectual Trust in Oneself and Others* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 108-109.

²⁰ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 2007, 197.

²¹ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 2007, 201.

olan güvenim değildir. Kişi başına düşen payın toplam hesaptan büyük olamaması benim kişisel aritmetik yeteneğime ya da fikrime indirgenebilir değildir. Payların toplamdan büyük olamayacağı ortak, rasyonel bir ilkedir. Elbette, karşımdaki kişi payların toplamının bütünden büyük olamayacağına da itiraz edebilir ve böylece sağduyu, rasyonel limitleri de ihtilafa konu edebilir.²² Fakat bu durumda da değerlendirilmesi gereken; ihtilaftan ziyade denklik olacaktır.

Daha da açık bir örneklem olarak Teo'nun Termometresine bakalım. Teo ve Ted, iki arkadaş, vaktiyle aynı zamanda aynı termometreden satın almışlar. İkisi de birbirinin termometresine güvenirmiş. Gel zaman git zaman, günlerden bir gün, aynı odadalken Teo'nun termometresi 25 dereceyi gösteriyorken Ted'inki ise 30 dereceyi gösteriyormuş.²³ Böyle bir örnekte hatayı hangi termometrede aramak gerekir? Ortada herhangi birini tercih etmek için bir sebep olmadığı açıktır. Dolayısıyla kararı askıya almak gerekir. Aksi halde Elgin'in söz ettiği üzere Kripke paradoksuna düşmemiz mümkündür;

Eğer S, P'yi biliyorsa P doğrudur.

Eğer P doğruysa P'ye muhalif her delil yanıltıcıdır.

Eğer S, doğru bilgilerini korumak istiyorsa yanıltıcı delilleri göz ardı etmelidir.

Öyleyse S, P'ye karşı tüm delilleri göz ardı edip dogmatik olmalıdır.²⁴

Uzlaşımçılıkla kastedilen uzlaşımı sağlamanın yolu, inancı askıya almak ya da karşı tarafa da kendi inanç seviyemize eşit (equal weight) bir inanç duymaktır. Eşitliği sağlamanın yolu ise aradaki inanç farklılığını paylaşmaktır (splitting the difference). Elbette, buradaki farkı paylaşmaktan kasıt, sonuç önermeleri arasındaki farkı kapatmak değildir. Yani, restoran örneğini göz önüne alırsak, bir taraf dört yüz lira ödemek gerekir diyorken, diğer taraf dört yüz otuz lira ödemek gerekir diyorsa; uzlaşma hali dört yüz on beş lira ödemek değildir. İki tarafın da kişi başı ödemenin dört yüz ve dört yüz otuz lira olabileceğine dair eşit seviyede inanç duymasıdır. Ya da yarınki hava durumu için taraflardan birinin yüzde kırk beş yağmur olasılığına ulaşması ve diğer tarafın yüzde elli beş yağmur olasılığına ulaşmasına dayanarak ihtilaftaki tarafların yağmur olasılığını yüzde elli olarak kabul etmesi beklenmez. Bunun yerine, yağmur yağma ihtimalinin

²² Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 173.

²³ Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 70.

²⁴ Catherine Z. Elgin, "Reasonable Disagreement", *Voicing Dissent: The Ethics and Epistemology of Making Disagreement Public*, ed. Casey Rebecca Johnson (New York: Routledge, 2018), 14.

yüzde kırk beş ve yüzde elli olabileceğine dair tarafların eşit seviyede bir inanca sahip olması gerekir. Yani, diyelim ki ben yarın havanın yüzde kırk beş ihtimalle yağmurlu olacağına sekiz birim inanıyorum. Bana epistemik olarak denk olan arkadaşım da yarın havanın yüzde elli beş ihtimalle yağmurlu olacağına sekiz birim inanıyor. Bu durumda yapmamız gereken şey şudur; ben kendi inancımdan eksilttiğim dört birim inancı arkadaşımın fikrine katmalıyım. Aynı şekilde, arkadaşım da kendi inancından eksilttiği dört birim inancı benim görüşüme katmalı. Sonuç olarak; ikimiz de dört birim inançla yüzde kırk beş ihtimale, dört birim inançla da yüzde elli beş ihtimale inanıyor olalım. Uzlaşımıcılığın (Conciliationism) önerdiği uzlaşım yolu işte budur.²⁵ Elga nazarında, böyle bir yaklaşım, sosyal açıdan live and let live (yaşa ve yaşat) anlamına geldiği için de ayrıca kıymetlidir.²⁶

Uzlaşımıcılık bir yandan çoğulcu ve barışçıl bir epistemik tutum gibi görünürken diğer yandan ciddi sorunlar üretmektedir. Öyle ki yapılan eleştirilerden birisi; uzlaşımıcılığın bizi nihai noktada, bir tür şüpheciliğe ulaştıracağıdır. Kelly, “farazi ihtilaflar” (merely possible disagreements) itirazıyla bu duruma işaret eder. Nitekim ben, aktüel olarak bir denk ihtilafı içine girmiş olmasam da böyle bir senaryonun imkansız olduğunu iddia edemem. Hatta dünyanın bir yerlerinde bana denk olan birisi, muhtemelen benden farklı bir inanca sahiptir, diyebiliriz. Yani, şayet uzlaşımıcysak söz konusu ihtimal bizim halihazırda mevcut inancımızı sarsmak için yeterlidir.²⁷ Ancak benim nazarımda her ne kadar uzlaşımıcılığın şüpheciliğe yol açtığı iddiası doğru olsa da bunun gerekçesi farazi ihtilaflar değildir. Eğer uzlaşımıcılık için muhtemel ihtilafları konu edineceksek, muhtemel fikir değiştirmeleri de kararlılık görüşü (steadfastness) için ileri sürelim. Zira bir kararlılıkçı fikir değiştirmeye kapalı değildir. Sadece karar değiştirmeyi denk ihtilafına dayanarak gerçekleştirmeye kapalıdır. Örneğin bir kararlılıkçı olarak farklı inançlara sahip Arif versiyonlarının olabileceğinin farkındayım diye bugünkü inançlarımdan vazgeçmiyorsam pekala bir uzlaşımıcı da farazi denk ihtilaflarına aktüel ihtilaflar muamelesi yaparak inançlarını askıya almak, azaltmak durumunda değildir. Nitekim aksi halde gerçek ve farazi olan arasındaki ayrım da ortadan kalkacaktır.

Gel gelelim uzlaşımıcılığa yöneltelen tek ve en güçlü eleştiri şüphecilik değildir. Ernest Sosa, eşsizlik tezini kullanarak (uniqueness thesis) bir durumda birden fazla rasyonel

²⁵ Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 75.

²⁶ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 2007, 190.

²⁷ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, 181.

tutumun olamayacağını savunur.²⁸ Dolayısıyla, ihtilaf halinde olan kişiler, aynı anda yanılabilirler fakat aynı anda rasyonel olamazlar. Buna ek olarak, insanlar her zaman güçlü inançlarını güçlü olarak savunamayabilirler. Hatta kendi inanç ağımlı ve gerekçelerini de her durumda ve koşulda net bir şekilde göremeyebilirim. Sosa, bağımsızlık tezine de karşı çıkarak karşımdaki kişinin yanıldığını söylemek için neden yanıldığını söylemek zorunda olmadığımızı ileri sürer. Yani, “neden yanıldığını bilmesem de bir şekilde yanılıyor olmalısın,” demek gayet de meşrudur.²⁹ Nitekim tartışma devam ettirilirse ve tartışmaya konu olan inançlarımızın temelindeki inançlar ortaya çıkarsa artık Moore benzeri bir duruma geliriz.³⁰ Örneğin; A ve B kişisi kürtaj hakkında tartışıyor olsun. Söz konusu tartışma ilk etapta ceninin insan olarak tanımlanıp tanımlanamayacağı ve dolayısıyla insan haklarına sahip olup olmadığıyla ilgili bir süre sonra tartışma insan hayatının değerli olup olmadığına gelsin. Şayet, burada da bir ihtilaf var ise; A kişisi B kişisine karşı olarak “bu noktada seni daha fazla kendime denk göremem, çünkü insan hayatının değerli olduğu bana apaçık görünen bir gerçek,” diyebilir ve dolayısıyla bağımsızlık prensibine, yani denkliği bozmak için ihtilafın kendisinden farklı bir gerekçe bulmak gerektiği iddiasına zıt olarak, mevcut denkliği elimine edebilir.³¹ Fakat, Sosa’nın bu itirazları ve eleştirileri uzlaşmacılık açısından o kadar da güçlü değildir. Elbette, gündelik denk ihtilafları için bir çözüm olabilir ancak ideal bir denk ihtilafında Sosa’nın ileri sürdüğü iddialar zaten dışarıda bırakılmıştır. Kişilerin kendini iyi bir şekilde ifade edememesi ya da içgözlemleri (introspection) esnasında inanç yapılarını yeterince iyi görememeleri ideal bir denk ihtilafının elemanları değildir. Örneğin, Christensen, ihtilaf anında pekala karşımdaki kişinin de Moore benzeri bir durumda olduğunu düşünebileceğimizi ileri sürer.³² Bir denk ihtilafı, ideallikten uzaklaştıkça önemi azalmaktadır. Nitekim ideal denkliğin olmadığı durumlarda ihtilafın ortaya çıkması şaşırtıcı değildir ve ihtilafa sebep olarak idealliği zedeleyen durumlar gerekçe olarak gösterilebilir.

²⁸ Ernest Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, *Social Epistemology*, ed. Adrian Haddock vd. (Oxford: Oxford University Press, 2010), 279.

²⁹ Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, 287.

³⁰ Moore, dış dünya konusundaki şüphecilere “işte bir el ve işte bir el daha, dünyada en az iki nesne vardır, yani dış dünya vardır” diyerek sağduyunun gücünü göstermeye çalışır. İhtilafın bazı durumları da bizi böylesi bir noktaya getirir ve karşımdaki kişi kim olursa olsun sağduyumuzun sesini dinlemekten başka çaremiz kalmaz.

³¹ Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, 287-288.

³² David Christensen, “Disagreement, Question-Begging and Epistemic Self-Criticism”, *Philosophers’ Imprint* 11/6 (2011), 8-9.

Bir insanın bir delil üzerindeki fikri, o delilin delalet ettiği şey hakkında bir delil oluşturur mu? Örneğin, Ahmet diyor ki “Başım ağrıdığına yağmur yağar, bugün başım ağrıyor, dolayısıyla yağmur yağacak.” ve Mehmet de bu akıl yürütmenin içeriğini anlamsız bulup Ahmet’in inancına katılım göstermiyor. Şimdi, Mehmet’in inanmadığı şey yağmurun yağacak olması mı yoksa Ahmet’in başı ağrıdığı için yağmurun yağacak olması mı? Kelly’e göre cevap ikincisidir. Diğer bir serim ile uzlaşıcılığı takip edersek ikincil düzey delillere birincil düzey delil muamelesi yapmış olmaz mıyız? Kelly’nin ileri sürdüğü bu soru formundaki eleştiri, uzlaşıcılığa yöneltilen güçlü bir karşılıktır. Uzlaşıcılık, bir konu hakkında fikrimizi ikincil düzey delillerin eline bırakmaktadır.³³ Örneğimize dönelim, Ahmet uzlaşımçı ise Mehmet’in kendi argümanına katılmamasına dayanarak yağmurun yağacağına olan inancını zayıflatmalıdır. Fakat Mehmet’in konu hakkındaki fikri yağmur ile ilgili değildir, Ahmet’in yağmurun yağacağını gösteren argümanı hakkındadır. Yani, ikincil düzey deliller birincil düzey deliller hakkında bilgi verebilir, delilin delalet ettiği şey hakkında değil. Bu sebeple, Kelly için uzlaşıcılığın önerisi konuyla doğrudan alakalı olan birincil düzey delilleri çok kolay elimine etmektedir. Elbette bir uzlaşımçının bu eleştiriye tepkisi “eldeki en iyi seçenek bu,” olacaktır. Zira, aksi durumda ya dengimizi denk görmemek için ya da dengimizin bir hata yaptığını düşünmek için gerekçeye sahip olmamız gerekmektedir.

Diğer bir husus ise denklik konusundaki ihtilaftır. Örneğin, Ahmet; Mehmet ve Ayşe’yi kendine denk görüyor diyelim. Mehmet de Ahmet ve Ayşe’yi kendine denk görüyor. Lakin; Ayşe, Mehmet ve Ahmet’i birbirine denk görmüyor. Uzlaşıcılık açısından Ayşe’nin fikrinin, Ahmet için de Mehmet için de bağlayıcılığı vardır. Bu sebeple bir denge inanmak aynı zamanda diğer bir denge inanmamayı gerektirecektir. Şayet denklerin sayısını ikiye düşürelim dersek bu sefer de Ahmet’in Mehmet’i kendine denk gördüğü fakat Mehmet’in Ahmet’i kendisinden üstün gördüğü bir senaryodan söz edebiliriz. Diyelim ki Ahmet nazarında Mehmet’in denk oluşu 0.9’luk bir inanç seviyesine eşit. Mehmet’in nazarında Ahmet’in denk oluşu ise 0.1’lik bir inanca eşit. Ahmet, bu durumda Mehmet’in kendisine denk olduğu inancını revize etse de etmese de bir paradoksun içine düşmüştür. Denkliğin altını oyan (peer underminig) olarak adlandırılan bu eleştiri, uzlaşıcılığın paradoksal durumlar ürettiğine işaret ederek savunulmaması gereken bir

³³ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, 186-189.

pozisyon olduğunu ileri sürmektedir.³⁴ Nitekim ihtilaf epistemolojisi üzerinde yaşanan ihtilaf da uzlaşımçı kişileri zora sokmaktadır. Şayet uzlaşımçılar uzlaşımçı olmayanları kendilere denk olarak görmeyecekse ihtilaf epistemolojisindeki ihtilaf tam olarak uzlaşımçı olmayı engellemektedir. Problem bizi bir çıkmaza, döngüye doğru sürüklerken orta yolcu bir çözüm önerisi olarak toplam delil görüşünü (total evidence view) değerlendirebiliriz.

1.2. Toplam Delil Görüşü

Thomas Kelly, iki binli yılların başında kararlılıkçılığı (steadfastness) savunurken ilerleyen yıllarda daha ılımlı hale gelmiş görünüyor. 2011 yılındaki *Peer Disagreement and Higher Order Evidence* başlıklı makalesinde uzlaşımçılığa alternatif olarak toplam delil görüşünü (total evidence view) ileri sürer. Kelly'e göre tecrübeye, algıya dayalı olan ihtilaflarda uzlaşımçılık ya da eşit ağırlık görüşü makul bir seçenek olabilir.³⁵ Nitekim, akıl yürütmeye dayalı sonuçlardan farklı olarak, duyularımıza dayanan verilerin edinim süreçleri hakkında fikir sahibi olamıyoruz. Örneğin, görme eyleminde rol alan sinirlerimin doğru çalışıp çalışmadığını kendi başıma bilmem pek mümkün değildir. İçebakış yoluyla edinebileceğim bir bilgi ortada yoktur. Fakat doğrudan duyulara dayanmayan konularda kendi çıkarım yöntemlerimi görebilirim. Dolayısıyla bu tarz durumlarda toplam delile bakabilirim. Özellikle, iki kişinin yer aldığı ihtilaflarda ikincil düzey delilleri hesaba katmak bir tür denge oluşturur. Misal; Ahmet D deliline dayanarak X sonucuna ulaşıyorken, Mehmet ise D deliline dayanarak Y sonucuna ulaşıyor olsun. Ahmet ve Mehmet epistemik denk olarak birbirlerinden haberdar olduklarında ikisinin elindeki toplam delil miktarı bir değişikliğe uğramaz. Ahmet, kendisinin X'e inanmasını da ikincil düzey delil olarak değerlendirdiğinde ikincil düzey deliller arasında bir denklik oluşur ve birbirlerini elimine ederler. Bu karşılaşmanın psikolojik etkilerini göz ardı edersek. Sonuç olarak da başlangıçtaki duruma geri dönmüş olurlar.³⁶ Böylesi ikili durumlarda vaziyet -neredeyse- bu iken Kelly için kişi sayısı arttıkça bu yöntemi uygulamak zorlaşır.³⁷ Yani, iki kişilik bir denk ihtilafında ikincil düzey deliller birbirini -neredeyse- dengeleyebiliyorken örneğin yüz kişilik bir grubun ikiye bölünmesi eldeki

³⁴ Kevin Gausselin, "Conciliationism and the Peer-Undermining Problem", *Synthese* 203/3 (2023), 3-5.

³⁵ Thomas Kelly, "Peer Disagreement and Higher Order Evidence", *Social Epistemology: Essential Readings*, ed. Dennis Whitcomb - Alvin I. Goldman (New York: Oxford University Press, 2011), 208.

³⁶ Kelly, "Peer Disagreement and Higher Order Evidence", 202.

³⁷ Kelly, "Peer Disagreement and Higher Order Evidence", 203.

birincil türden delillerin gücünü sorgulatmaya daha yakındır ve böylesi bir durumda eşit ağırlık görüşüne yakın durmak daha makul olacaktır.

Görünen o ki Kelly, bu hamlesiyle denk ihtilafına yeni bir çözüm önerisi, yaklaşım getirmekten ziyade kararlılıkçılık ve uzlaşıcılık arasında geçişliliği sağlayacak bir kriter geliştirmeyi hedeflemiştir. Ancak söz konusu kriterin sınırları ve işleyişi oldukça muğlaktır. Birebir bir ihtilafı kararlılıkçılığa (steadfastness) yakın durmak makul iken tam olarak hangi noktada eşit ağırlık görüşüne geçiş yapmak gerekmektedir? Kelly'nin sistemi bu soruya net bir cevap veremez. Ayrıca gerçekleşmesi mümkün durumlar uzlaşıcılık için bir eleştiri noktası olabiliyorsa Kelly'nin toplam delilciliği için neden olmasın? Bugün iki kişilik olan bir ihtilafın yarın elli kişilik bir ihtilafa dönüşmesi oldukça muhtemeldir. Diğer yandan, Kütükcü'nün de işaret ettiği üzere toplam delil görüşü uzlaşıcılığa yaklaştığı noktada birincil düzey delillere olan duyarlılığını yitirmektedir.³⁸ Örneğin, Galileo karşısında sayıca üstün olarak görülebilecek bir heyet varken uzlaşımçı olmak bizi gerçekten ve doğru bilgiden uzaklaştırmış olurdu. Gel gelelim, Kütükcü'nün önerdiği delile dayalı argüman (evidence-based argument) da meseleyi ıskalamaktadır. Kütükcü, ihtilaf halindeyken, şayet iki tarafın da delili zannî ise ve kat'î delile ulaşmak mümkün ise inanç geçici süreliğine askıya alınmalı, şayet iki tarafın da delili zannî ise ve kat'î delile ulaşmak mümkün değil ise inanç korunmalı, şayet taraflardan biri diğerinin aksine kat'î delile sahipse de kimin delili güçlüyse taraflar söz konusu delile dayanan inancı kabul etmelidir, der.³⁹ Ancak burada üçüncü hal zaten ihtilaf epistemolojisi açısından tartışılan bir şey değildir. Bir tarafın delilinin daha güçlü olduğu iki taraf tarafından da kabul edildiği bir durumda ihtilaf hali zaten ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla Kütükcü'nün önerisi; kanıtlanabiliyorsa sonucu bekleyin, kanıtlanamıyorsa istediğinize inanın demektir. Ancak bu haliyle bile en azından ihtilaf epistemolojisinin bir kısmını kapsam dışı bırakmaktadır. Nitekim her iki tarafın da kat'î delil sahibi olduğunu iddia ettiği ihtilaflar mevcuttur.

1.3. Gerekçelendirmeci Görüş

İhtilaf epistemolojisindeki tutumları bir spektrum üzerinde okumak farklı türden okumalara nazaran daha sağlıklıdır. Gerekçelendirmeci görüş (justificationist view) de bu

³⁸ Elif Kütükcü, *İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 52.

³⁹ Kütükcü, *İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik*, 65.

spektrumun bir unsurudur. Özellikle Lackey tarafından savunulan bu görüşe göre ihtilaf anında gerekçelendirmemizin türüne ve seviyesine göre inancımızı revize edebiliriz ya da inancımızı koruyabiliriz. Ancak burada işaret edilmesi gereken hususlardan birisi Lackey'nin değerlendirdiği ihtilaf durumu, idealize edilmiş ihtilaflar değil, sıradan ihtilaflardır. Sıradan (ordinary) ile kastedilen ihtilafın iki şartı vardır. Birincisi; ihtilaf öncesinde kişilerin birbirini kabaca denk olarak görmesi, ikincisi de kişilerin belli bir konu üzerinde ihtilaf ettiklerinin farkında olmasıdır.⁴⁰ Lackey, idealize edilmiş ihtilafları tartışmaktan uzaktır. Nitekim denklik bozucu bir unsur ileri sürüldüğünde, özellikle uzlaşımçı olan düşünürler “farz et ki o konuda da denklik mevcut,” diye karşı çıkarlar. Lackey ise böyle bir yaklaşımın sonunda, denkler arası ihtilaftan değil, adeta epistemik klonlar arasındaki bir tartışmadan söz ettiğimizi düşünür. Yani, uzlaşımçıların standartlarıyla düşünürsek “yerçekimsiz ortamda en iyi top oynayan futbol takımı hangisidir?” gibi beyhude bir soruyu tartışmaya girişmiş oluruz. Zira Lackey için mutlak bir denklikte ihtilafın oluşması da pek anlaşılabilir değildir.⁴¹ Gerekçelendirmeci görüşü değerlendirirken bu temel perspektif farklılığını akılda tutmak faydalı olacaktır.

Sıradan ihtilaflarda inancımızı devam ettirmek için sağlam (sound) gerekçelendirmelerimiz olması gerekir. Gerekçelendirmeci görüşün sağlam olarak nitelediği gerekçelendirmenin temel özelliği kişisel bilgiye (personal information) dayanmasıdır. Örneğin, “yalan söylemiyorum,” “depresyonda değilim,” “sarhoş değilim,” “ilaç kullanmıyorum,” gibi önermelerin doğruluğuna erişim söz konusu olduğunda kişinin kendisi en avantajlı konuma sahip olmaktadır. Dolayısıyla bu tarz durumlara dayanan ihtilaflarda kişinin inancını revize etmesi gerekmez. Nitekim buradaki ihtilafların denklik bozucu bir etkisi vardır (symmetry breaker).⁴² Örneğin, Christensen'ın verdiği örneklerle baktığımızda kendisinin; yer-yön bilgisi, duyu tecrübesi ve temel matematik bilgisi hakkındaki ihtilaflardan hareketle inancı revize etmenin gerektiği kanaatine ulaştığını görürüz.⁴³ Ancak gerekçelendirmeci görüşe göre bu tarz ihtilaflar kişiler açısından yüksek dereceli gerekçelendirmeye sahiptir. Dolayısıyla herhangi bir

⁴⁰ Jennifer Lackey, “What Should We Do When We Disagree?”, *Oxford Studies in Epistemology*, ed. Tamar Szabó Gendler - John Hawthorne (Oxford: Oxford University Press, 2010), 274.

⁴¹ Lackey, “A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance”, 2010, 311.

⁴² Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 103.

⁴³ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 2007.

şekilde inancımızda değişiklik yapmadan rasyonel olarak kendi kanaatimizde sabit kalabiliriz.⁴⁴

Gerekçelendirmeci görüşün karşılaştığı ilk eleştiri -ki her ne kadar Lackey için bu doğal olarak bir problem değilse de- en başta paradigmayı gündelik ihtilaflar ile sınırlamasıdır. Şayet sosyal deney değil de felsefe yapıyorsak paradigmayı pratik olana indirgemek tartışmadan edinilebilecek faydayı tıraşlamak olacaktır. Diğer yandan temel inançlar ve yüksek derecede özgüvenli inançlar söz konusu olduğunda inanca devam etmenin net bir kriteri yoktur. Yani, ben kendi kendime herhangi bir inancımı açık seçik, net, temel olarak nitelediğimde, Lackey açısından, asla revize etmemem gereken bir inanca sahip olmuş olurum. Gerekçelendirmeci görüş bu hususta kişinin kendi inancına duyduğu güven seviyesinin doğal bir çıktısı olduğunu ileri sürebilir. Yani, hepimiz, sahip olduğumuz inançların ne kadar güçlü olduğunu biliriz. Bazı inançlarımız “sanırım,” seviyesindeyken bazıları “muhakkak,” seviyesindedir. Pekala ancak, mesele bu hali aldığı anda ihtilafın işlevi ve değeri nerededir? Bir gerekçelendirmeci burada “nihayetinde kendimize duyduğumuz inanç da bizim inanç üretim mekanizmamızdan kaynaklanır, bir başkasına duyduğumuz inanç da ‘bizim’ inancımızdır.” diyebilir.⁴⁵ Sanırım tartışma buraya vardığında gerekçelendirmeci görüş eğer meseleyi ıskalamıyorsa kararlılıkçı görüşün yalnızca revize edilmiş bir formudur.

1.4. Kararlılıkçı Görüş

Kararlılıkçı görüş (steadfast view), uzlaşımçı görüşün (conciliatory view) zıt kutbu olarak kendisini konumlandırır. Denk ihtilafı ortaya çıktığında; uzlaşımçıların tarafları uzlaşma, inançları revize etmeye davet ettiği yerde, kararlılıkçılar, inançlarda sabit kalmayı ve herhangi bir revize yapmamayı savunur. Söz konusu savunuyu yapmanın birden fazla yolu vardır. Epistemik özgüven, denklik eleştirisi, birincil perspektifin eşsizliği, septsizizmden kaçış gibi yöntemler sıralanabilir.

Kararlılıkçılık her ne kadar belli bir kişinin anlayışına indirgenemeyecek kadar geniş bir pozisyonsa da adı geçtiğinde, Thomas Kelly’nin bayrak taşıyıcılığını yaptığını iddia etmek mümkündür. Kelly için ihtilaf, fikir değiştirmek ya da şüpheli olmak için iyi bir

⁴⁴ Lackey, “A Justificationist View of Disagreement’s Epistemic Significance”, 2010, 324.

⁴⁵ Faik Kurtulmuş, “Peer Disagreement and the Independence Principle”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 11/11:2 (2021), 519.

sebepe değildir.⁴⁶ Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, Kelly'nin bu noktadaki katılığının başka bir noktadaki esnekliğinden kaynaklanmasıdır.⁴⁷ Kelly, aynı delilin farklı kişilerde farklı türden inançlara izin verebileceğini savunan ya da başka bir ifadeyle eşsizlik tezine (uniqueness thesis) karşı çıkan bir müsamahacıdır (permissivist).⁴⁸ Dolayısıyla ihtilaf karşısında hem denklığı bozmamak hem de inancı devam ettirmek herhangi bir gerilim oluşturmamaktadır. Fakat “Kelly'nin tek dayanak noktası budur,” demek doğru olmaz.

İkincil türden deliller bize tam olarak ne hakkında bilgi vermektedir? Kararlılıkçı görüş açısından, ikincil tür deliller mevcut delillere ek bir delil oluşturmaz. Örneğin, yarın kar yağacağına dair elimde beş adet delil ile bu delillere dayanan bir inanç varsa ve epistemik dengim yarın kar yağmayacağına inanıyorsa bu durum elimdeki beş adet delili eksiltmez ya da çoğaltmaz. O halde ne işe yarar? Sadece elimdeki deliller ve yarın kar yağması arasındaki korelasyon hakkında bir fikir verir.⁴⁹ Dolayısıyla, inancımı devam ettirmek açısından bir sakınca yoktur. Pekala, bu durum bir tür epistemik egoizme yol açmaz mı? Kelly, bu eleştiriye karşılık, iyi ve eşit seviyede satranç oynayan insanların zaman zaman birbirlerini yendiğini söyler.⁵⁰ İlk bakışta makul bir savunu gibi görünse de Kelly'nin analogisi, yakından bakıldığında kararlılıkçı görüş ile uyumlu değildir. Evet, eşit seviyedeki satranç oyuncuları zaman zaman birbirlerine karşı galip gelebilmektedir, ancak Kelly'nin sisteminde “zaman zaman” karşıya hak vermek için net bir kriter yoktur.⁵¹ Her seferinde kişinin kendi görüşünü tercih etmesi böylesi bir analogiyle uyumlu değildir. Karşıt taraftan, uzlaşımçılık perspektifinden baktığımızda epistemik egoizm eleştirisi de yersizdir. Bu eleştiriye değinmeden önce özgüven ile temellendirilen kararlılıkçı yaklaşımı irdeleyelim.

Kararlılıkçılar çoğu zaman uzlaşımçı tutumları “omurgasız,” (spineless) hatta “ezik,” (servile) olarak nitelemiştir.⁵² İhtilaf karşısında inancı askıya almak gibi çözümlerin bizi

⁴⁶ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, 170.

⁴⁷ Kelly'nin görüşleri zaman içinde değişikliğe uğramıştır. 2005'teki makalesini göz önüne aldığımızda müsahamacı olmadığını görürüz fakat sonraki yazılarında bazı türden delillerin birden fazla sonucu destekleyebileceğini savunur.

⁴⁸ Thomas Kelly, “Evidence Can Be Permissive”, *Contemporary Debates in Epistemology*, ed. Mathias Steup vd. (Blackwell Publisher, 2014), 298.

⁴⁹ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, 186.

⁵⁰ Kelly, “The Epistemic Significance of Disagreement”, 179.

⁵¹ Michael Thune, “Religious Belief and the Epistemology of Disagreement”, *Philosophy Compass* 5/8 (2010), 713.

⁵² Robert Pasnau, “Disagreement and the Value of Self-Trust”, *Philosophical Studies* 172 (2015), 2323.

nihayetinde mutlak bir şüpheciliğe götüreceği ileri sürülmüştür. Bununla birlikte problemlerin çözümünü de eforsuz bir şekilde sonuca ulaştırmaktadır. Bir ihtilafta doğruyu bulamıyor musunuz? Denginizle inançlarınızı askıya alıp öpüşüp tokalaşıp dağılabilirsiniz (!)⁵³ Dolayısıyla kararlılıkçılığın lehine olan bir durum da alternatiflerinin iyi bir çözüm önerisi sunamıyor oluşudur.

Doğrusu, bu tarz retoriğe varan eleştiriler kulağa eğlenceli gelse de son kertede değerlendirmeye alınmayı hak etmemektedir. Kararlılıkçılık “dogmatizmi bırakın, kardeşçe yaşayalım,” gibi bir söylemle⁵⁴ eleştirilemeyeceği gibi uzlaşmacılık da omurgasızlıkla nitelenmemelidir.

Kararlılıkçılığa yöneltilen epistemik egoizm eleştirisine baktığımızda da durum pek farklı değildir. Denk ihtilafı tartışmasına kibir, tevazu üzerinden bakmak, en hafif ifadeyle, problemi çarpıtmaktır.⁵⁵ Günün sonunda hepimiz kendi inanç sistemimizin çıktıklarına güvenmiyor muyuz? Şayet ihtilaf anında inancı askıya almamak epistemik tevazunun (epistemic modesty) zıddı ise bir insanı en başında, epistemik denk olarak görüp görmemek için değerlendirdiğimiz süreç ne olacaktır? Birisini kendimize denk gördüğümüzde bu kendi kararımız değil midir? Ya da birisini kendimize denk görmediğimizde kendi kararımız değil midir?⁵⁶ Elbette yanılabilceğimizi kabul etmek bir erdemdir fakat yanıldığımızda yanıldığımızı fark eden de yine bizleriz. Ek olarak kendi inancımıza erişimimiz doğrudan bir erişimken bir başkasının inancına daima dolaylı olarak erişiriz. Yani, kendi inançlarımızı ve başkalarının inançlarını bilişim arasında kategorik bir farklılık vardır.⁵⁷ Her ne kadar içgözlem (introspection) ile edindiğimiz çoğu verinin hatalı ya da eksik olduğunu savunanlar⁵⁸ olsa da nihayetinde bu sonuç dahi içe bakış ile edinilmektedir. Nitekim çoğu filozof açısından normal şartlarda kişinin kendi zihinsel hazırbulunuşluluğu hakkında yaptığı yorumların hatalı olması imkansızdır.⁵⁹ Dolayısıyla tevazu göstermek için, diğer bir ifadeyle kibirli olmamak için bize doğru

⁵³ Adam Elga, “Reflection and Disagreement”, *Noûs* 41/3 (2007), 484.

⁵⁴ Christensen, “Epistemology of Disagreement: The Good News”, 2007, 204.

⁵⁵ David Christensen, “Epistemic Modesty Defended”, *The Epistemology of Disagreement: New Essays*, ed. David Christensen - Jenifer Lackey (Oxford, 2013), 77-78.

⁵⁶ David Enoch, “Not Just a Truthometer: Taking Oneself Seriously (but not Too Seriously) in Cases of Peer Disagreement”, *Mind* 119/476 (2010), 962. Ayrıca bakınız, Faik Kurtulmuş, “Peer Disagreement and the Independence Principle”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 11/11:2 (2021), 516.

⁵⁷ Ralph Wedgwood, “The Moral Evil Demons”, *Disagreement*, ed. Richard Feldman - Ted A. Warfield (New York: Oxford University Press, 2010), 244.

⁵⁸ Eric Schwitzgebel, *Perplexities of Consciousness* (Cambridge: The MIT Press, 2011), 129.

⁵⁹ Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, 286.

görünen inançlardan vazgeçmek ya da onları askıya almak gerekmemelidir. Nitekim kibir, davranıştan çok niyette bulunur. Bir insan, kibirli görünmeyi kendine yakıştıramayacak kadar kibirli olduğu için de mütevazî görünebilir.

Kararlılıkçılığın diğer bir savunusu, kişiye özel delillerdir. Şayet ortada ancak birincil perspektiften erişilebilecek bir delil varsa. Kişinin diğer kişilere rağmen inancını devam ettirmesi rasyoneldir.⁶⁰ Elbette günlük ihtilaflar için bu yaklaşım çözüm önerisi sağlasa da ideal bir ihtilafta taraflar birbirilerine denk olacağı için herhangi birinin kişisel tecrübeden ya da delilden söz etme imkanı olmayacaktır.⁶¹ Kararlılıkçılar, denklığı bozmaya yeltendiğinde uzlaşımçılar genellikle “iyi ama böyle yaparak denklığı bozuyorsun ve ideal denk ihtilafların dışına çıkıyorsun,” diyerek itiraz ederler. Kararlılıkçı taraf ise uzlaşımçı standartların gerçek hayatla ilgisi olmadığını, böylesi bir denklığın mümkün olmadığını ve dolayısıyla uzlaşımçı çözümlerin de gerçek hayatta çözüm olmadığını iddia ederek özsel bir eleştiride bulunurlar.⁶²

Uzlaşımıcılığın başka bir zayıf noktası, bindiği dalı kesmesidir (self-undermining). Zira ihtilaf anında uzlaşıp orta noktada buluşacaksak ihtilaf epistemolojisi üzerindeki ihtilaf hakkında uzlaşımçı olmak aynı zamanda uzlaşımçı olmamayı da gerektirmektedir. Kendi kendisini yanlışlayan bir teori de tutarsızdır, savunulması değildir.⁶³ Örneğin, Christensen şayet kendisine denk olarak görüyorsa Kelly ile karşılaştığında şayet ortada farklı bir gerekçe yoksa bağımsızlık tezine (principle of independence) uygun olarak uzlaşımıcılığa olan inancını azaltmalıdır. Christensen ise meta teorilerin doğasında böyle bir durum olduğunu ve dolayısıyla bu eleştirinin haklı olmadığı kanaatindedir.⁶⁴ Nitekim, Christensen uzlaşımıcılığın mutlak bir pozisyon olmadığını da ifade eder. Diğer yandan, Kornblith ise söz konusu eleştiriyi kabullenmekle birlikte eldeki en iyi seçeneğin hala uzlaşımıcılık olduğunu savunur.⁶⁵

⁶⁰ Peter van Inwagen, “It is Wrong, Everywhere, Always, and for Anyone, to Believe Anything Upon Insufficient Evidence”, *Faith, Freedom, and Rationality*, ed. Daniel Howard-Snyder - Jeff Jordan (London: Rowman&Littlefield, 1996), 148-149.

⁶¹ Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 42.

⁶² Diego E. Machuca, “Personal Information as Symmetry Breaker in Disagreements”, *Philosophy* 97/1, 68.

⁶³ Adam Elga, “How to Disagree about How to Disagree”, *Disagreement*, ed. Richard Feldman - Ted A. Warfield (Oxford University Press, 2010), 180.

⁶⁴ Christensen, “Epistemic Modesty Defended”, 86-87.

⁶⁵ Hilary Kornblith, “Is Philosophical Knowledge Possible?”, *Disagreement and Skepticism*, ed. Diego E. Machuca (New York: Routledge, 2013), 273-274.

İhtilaf meselesini Tanrı inancı bağlamında ele almadan önce şimdiye kadarki kısmı özetlemek üzere bir diyalog kuralım;

Christensen: Arkadaşlar, ideal denk ihtilafı hakkında ne düşünüyorsunuz? Bence böyle bir durumda ideal tutum inancımızı askıya almaktır. Çünkü karşımızdaki insan da en az bizim kadar insandır, en az bizim kadar konu hakkında bilgiye sahiptir. (Uzlaşımçılık/Conciliationism)

Kelly: Karşımızdaki insanın varlığı neden bizatihi bir argüman görevi görsün ki? Eldeki argümanlar benim p'ye inanmamı gerektiriyorsa, p'ye inanmam gerekiyordur. (Kararlılık/Steadfastness)

Feldman: Hayır Kelly, meseleyi anlamıyorsun, şayet elindeki argümanlar p'ye inanmayı gerektiriyorsa karşıdaki kişi için de gerektirmeli. Yoksa karşıdaki kişinin senden daha az akıllı olduğunu düşünmek için bir sebebin mi var? (Eşsizlik tezi/Uniqueness Thesis)

Kelly: Yahu, karşıdaki kişinin daha az akıllı olduğunu düşünmüyorum ama bazı durumlarda eldeki argüman benim P'ye inanmamı gerektiriyorken bir başkası için $\neg P$ 'ye inanmayı gerektirebilir. (Müşahadeçilik/Permissiveness)

Christensen: Velez ki gerektirebilir ama lütfen tartışma sınırlarında kalalım. Ben ideal denk ihtilafı hakkında bir soru sordum. Eğer karşıdaki kişi delilleri seninle tamamen zıt şekilde değerlendirebilecek bir bilişsel seviyedeysen, zaten ortada ideal bir denklik yoktur.

Sosa: Açıkçası Christensen, bu ideallik olayına çok takılıyorsun. Problemi o kadar idealize ediyorsun ki bizimle hiçbir alakası kalmıyor. Elbette gerçek insanlar arasında hiçbir zaman senin beklediğin gibi bir denklik oluşmaz. Bu da bize her zaman kendi fikrimizi önelemek için alan açar. Kendimize güvenmekten başka çaremiz yok.

Lackey: Arkadaşlar sakın olun lütfen, o zaman şöyle yapalım, eğer ihtilaf konusu kişisel verilere dayanan temel inançlardan kaynaklanıyorsa kararlılıkçı olalım, değilse uzlaşımçı olalım. (Gerekçelendirmeci Görüş/Justificationist View)

Adalar: İyi ama Lackey, mesele biraz da burası zaten. Örneğin, adam sarhoş olmadığını söylüyor, illa sarhoşsun mu diyeceğiz? Karşımızdaki kişi bizim dengimiz nihayetinde.

Elga: Vallahi, Christensen epey haklı ama yapılması gereken şey inancı askıya almak yerine inanç seviyelerini eşitlemek olmalı. (Eşit Ağırlık Görüşü/Equal Weight View)

Gausselin: O iş o kadar kolay değil öncelikle, denklemler birbirini denk görmezse ne olacak? Kime göre eşitleyecekler? Bir sürü paradoks, uğraş dur.

Adalar: Arkadaşlar, bence hepiniz yer yer birbirinize hak veriyorsunuz. Yer yer de hak vermiyorsunuz. Ancak tam olarak hangi şartlar altında hangi pozisyonun makul olduğuna karar verememişsiniz. Kriterleriniz de birbirini dışlıyor.

Christensen: Madem öyle, senin çözümlünü görelim Adalar.

...

İhtilaf epistemolojisiindeki güncel manzara bu şekildedir. Diyalog içerisindeki fikirlerin geniş versiyonlarını ve dahasını öncesindeki kısımda değerlendirmiştik. Bir sonraki bölümde genel tartışmadan başlayarak Tanrı inancı konusundaki ihtilafa doğru bir değerlendirme yapıp çözüm önerisi sunacağım.

2. BÖLÜM: DENK İHTİLAFA TANRI İNANCI VE UYGUN TUTUM

İhtilaf ve Tanrı inancını birlikte andığımızda, akla dini çeşitlilik⁶⁶ tartışmasının gelmesi olağandır. Ancak, dini çeşitlilik tartışması, problemi metafizik bir zeminde ele alırken, denk ihtilafı üzerinden kurulan bir tartışmada zemin; epistemoloji olacaktır. Her ne kadar epistemolojik tutumların metafizik çıktıları var olsa da söz konusu iki alanın birbirinden farklı olduğunu kavramak, tartışmaya nüfuz edebilmek için elzemdir. Nitekim bir Hristiyan ve Müslümanın Tanrı tasavvuru konusunda yaşadığı ihtilaf hem denk ihtilafı hem de dini çeşitlilik için bir örneklem oluşturma potansiyeli taşıırken bir teist ve ateistin Tanrı inancı konusundaki ihtilafı ancak denk ihtilafı için bir örneklem oluşturabilir. Ayrıca, dini çeşitliliğin problem olması için epistemik denkliğin var olması zorunlu değildir.

2.1. Tanrı İnanç ve Denkliğin İmkânı

Tanrı inancının denk ihtilafının (peer disagreement) oluşabileceği bir konu olup olmadığı tartışmalıdır. Denk ihtilafı hakkında yazan filozofların, Tanrı inancını konu dışı görmesi yaygındır. Zira bir kısmı için Tanrı inancı zaten irrasyoneldir.⁶⁷ Feldman gibi filozoflarsa, her ihtilafın aşağı yukarı benzer dinamikler içerdiğini ve dolayısıyla dini ihtilafı, diğer türden ihtilaflardan farklı bir yere koymamak gerektiğini savunur.⁶⁸ Bu hususta Feldman'a katılmayı makul buluyorum. Her ne kadar rasyonellik gibi bir iddiası, kaygısı olmayan inançlı insanlar mevcutsa da felsefe tarihine baktığımızda hemen her dini gelenekte filozofların bulunduğunu ve inançlarını rasyonel olarak savunduğunu görürüz. Diyelim ki, sigara içmemek rasyonel bir davranıştır çünkü; sigaranın sağlığa zararlı

⁶⁶ Dini çeşitlilik (*religious diversity*), temel olarak çelişen doğruluk iddialarına sahip dinlerin var olduğu dünyamızda doğruluk ve kurtuluşun nasıl elde edilebileceğini problematize etmektedir. Ana hatlarıyla; çoğulculuk (*pluralism*) her dinin bir şekilde doğruyu temsil ettiğini savunur. Dışlayıcılık (*exclusivism*) yalnızca bir dinin doğru olduğunu ve diğer dinlerin yanlış olduğunu savunur. Son olarak kapsayıcılık (*inclusivism*) ise temelde bir dinin doğru olduğunu fakat söz konusu din ile uyumlu olduğu ölçüde diğer inançların da doğruluktan pay aldığını savunur. Bu konuda yapılmış kapsamlı bir çalışma için; Çakmak, Mustafa. *Dini Çeşitliliğin Epistemolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2024.

⁶⁷ Sanford Goldberg, "How Confident Should the Religious Believer Be in the Face of Religious Pluralism?", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A. Benton - Kvanvig Jonathan L. (Oxford: Oxford University Press, 2021), 89.

⁶⁸ Richard Feldman, "Is There Something Special About Religious Disagreement?", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A. Benton - Jonathan L. Kvanvig (Oxford: Oxford University Press, 2021), 108.

olduğu kanıtlanmıştır. Şimdi, sigaranın sağlığa zararını hiç umursamayan ancak kokusunu sevmediği için kullanmayan bir insan, rasyonel bir davranış mı sergilemektedir? Hayır. Aynı şekilde, irrasyonel gerekçelerle bir dine mensup olan insanların varlığı, rasyonel gerekçelerle bir dine mensup olan insanların varlığına gölge düşürmeyeceği gibi, dini ihtilafın irrasyonel bir tartışma alanı olduğunu da göstermez. Dini ihtilafta denklik olmayacağını savunan teistler de vardır. Örneğin, van Inwagen, dini tecrübenin denkliği imkansız hale getirdiğini ve dolayısıyla dini ihtilafın özel bir statüye sahip olduğunu savunmaktadır.⁶⁹ Ancak, bütün dindarların, dini tecrübe vesilesiyle Tanrı'ya inandıklarını varsaysak bile, dini tecrübenin diğer tür tecrübeler arasında özel bir yere sahip olduğu yine tartışmaya açıktır. Söz konusu husus, tecrübenin aktarımı ve üzerinde konuşulabilirliği olduğunda hangi tecrübemizi olduğu gibi aktarabiliyoruz ki? Tecrübe farklılığına dayanan tartışmalardaki iletişim, aktarım problemi yalnızca dini alana has değildir.⁷⁰

Dini inancın rasyonel olarak savunulabilir olması, yalnızca rasyonel bir inanç biçimi olduğu anlamına gelir mi? Bu noktada, dini inancın yalnızca entelektüel ve rasyonel boyutlarının olduğunu düşünmek hatalı olacaktır. Dini inanç, aynı zamanda insan hayatının derinliklerine nüfuz eden, kişinin karakterini ve en temelden düşünme süreçlerini etkileyen kapsamı geniş bir inançtır. Dolayısıyla, kişinin dini inancından vazgeçme kararı salt entelektüel bir pozisyon değiştirme değil, aynı zamanda kişinin mevcut benlik algısından, arkadaş çevresinden, belli günlük alışkanlıklarından, evren ve insan tasavvurundan vazgeçmesi ya da revize etmesi anlamına gelmektedir.⁷¹ Diğer yandan, bir teist, dinin rasyonellik zemininin kendi içinde var olduğunu ve dolayısıyla zaten inançsızlarla ortak bir zemine sahip olmadığını, yani, denk olunamayacağını savunabilir.⁷² Ya da başka bir teist Tanrı inancı söz konusu olduğunda Tanrı da faildir ve istediği kişiyi kendine inandırır, haliyle şahıslar arası denklik olamaz diyebilir.⁷³ Başka

⁶⁹ Peter van Inwagen, "We're Right. They're Wrong", *Disagreement*, ed. Richard Feldman - Ted A. Warfield (New York: Oxford University Press, 2010), 27; Helen De Cruz, *Religious Disagreement*, ed. Yujin Nagasawa (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 11.

⁷⁰ Margaret Greta Turnbull, "Religious Disagreement Is Not Unique", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A. Benton - Jonathan L. Kvanvig (Oxford: Oxford University Press, 2021), 98.

⁷¹ Matheson, *The Epistemic Significance of Disagreement*, 135.

⁷² Margaret Greta Turnbull, "Religious Disagreement Is Not Unique", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig (Oxford University Press, 2021), 99-100.

⁷³ John Pittard, "Rationalist Resistance to Disagreement-Motivated Religious Skepticism", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig (Oxford University Press, 2021), 201.

bir tutum da inanan kişinin, Tanrı'ya karşı sadakatle sorumlu olduğunu ve diğer insanların halleriyle Tanrı'dan şüphe etmenin sadakatsizlik olacağını iddia etmektir.⁷⁴ Hatta, Tanrı inancı konusundaki ihtilaflarda inançsız tarafın cahil, günahkar ve bozulmuş olduğu da söylenmiştir.⁷⁵ Ya da örneğin, bir filozof denklik ve doğruluk hakkında pek yorum yapmadan “bu konu hakkında düşünmeye devam edeceğim,” diyerek de karşılık verebilir.⁷⁶ O kadar uğraştıktan sonra çözülmeyen ihtilaf da ihtilaf olarak kalsın, denilebilir.⁷⁷

Hal böyleyken, dini ihtilafı, diğer ihtilaf türleriyle benzer kategoride görmeye devam edebilir miyiz? Elbette bu tarz itirazların geçerli olduğu kişiler ve durumlar olabilir ancak geçerli olmadığı kişiler ve durumlar da olabilir. Hatta, aynı kişi için, bir durumda geçerliyken başka bir durumda geçersiz olabilir. Örneğin, bir inançlı, bir inançsızın “günahkar” olduğu için hidayete eremediğini düşünebilir. Fakat aynı inançlı başka bir inançsıza açıkça bir günahkarlık atfedemeyip kendine denk görebilir. Ya da bir inançsız, bir inançlıyı doğrudan dogmatik olarak algılayıp denk görmeyebilir. Ancak aynı inançsız, başka bir inançlıyı entelektüel anlamda takdir etmekten kendini alıkoyamayıp onu kendisine denk görebilir.

Açıkçası, derinlemesine incelendiğinde, tüm ihtilaf türleri birbirinden farklıdır ve birbirine benzerdir. Örneğin, politik ihtilaflara baktığımızda, bağlamın farklı olmasına rağmen dini ihtilaflara benzer şekilde kişilerin kapsamlı dünya görüşleri üzerine bina olduğunu görürüz. Bir liberal ve bir muhafazakarın toplum, ekonomi, eğitim, sosyal düzen gibi konularda zıt fikirlere sahip olduğunu ve hatta söz konusu farklılıkların karakter farklılıkları da ürettiğini söyleyebiliriz. Buradan hareketle, bir muhafazakar ve bir liberal arasında diyalog, uzlaşım ya da entelektüel tartışma imkanı olmadığını iddia etmek hem vakıya terstir hem de rasyonel anlamda herhangi bir zorunluluk ihtiva etmemektedir. Böylesi durumlarda, tarafların denk olamayacağını savunmakla meseleyi çözmek şöyle dursun, daha büyük sorunlar oluşturulmaktadır. Denkliğin olmadığı bir ihtilafta taraflardan birisi epistemik olarak avantajlı olmak zorundadır. Yani, taraflardan birisi de dezavantajlı konumda olmalıdır ki kanaatimce günümüzdeki tartışmalardan

⁷⁴ Katherine Dormandy, “The Loyalty of Religious Disagreement”, *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A. Benton - Jonathan L. Kvanvig (Oxford: Oxford University Press, 2021), 239.

⁷⁵ Olli-Pekka Vainio, “Religious Disagreement in Analytic Theology”, *St Andrews Encyclopaedia of Theology*, ed. Brendan N. Wolfe (University of St Andrews, 2024), 9.

⁷⁶ Catherine Z. Elgin, “Disagreement in Philosophy”, *Synthese* 200/1 (2022), 15.

⁷⁷ Graham Oppy, “Disagreement”, *International Journal for Philosophy of Religion* 68/1-3 (2010), 198.

verimli sonuç elde edilememesi de büyük ölçüde bu perspektife dayanmaktadır. Kimse dezavantajlı konumda olduğunu kabul etmediğinden taraflar birbirini epistemik anlamda aşağılıkla ithaf etmekte böylece epistemik anlamda iş birliği imkanı ortadan kaldırılmaktadır. En azından bazı durumlarda, ideal bir denklik ve Tanrı inancı konusunda ihtilaf mümkündür demek için ortada mantıksal bir engel görmüyorum. Denk ihtilafının imkanına ve böyle bir imkanın oluşmasının oldukça zor koşullara sahip olmasına dayanarak, dini ihtilafın nadiren de olsa denk ihtilafına konu olabileceğini savunuyorum.⁷⁸

Denk ihtilafını, din ve Tanrı inancı bağlamında tartışmak için denklik koşullarını optimize etmek ve gözden geçirmek faydalı olacaktır. Bunu yaparken, hem kararlılıkçıların hem de uzlaşımçıların kriterlerini hesaba katmak, her iki tarafı da memnun edecektir. Öyleyse iki kişinin, Tanrı inancı konusunda ideal anlamda denk olması için aşağıdaki koşulların karşılandığını varsayalım;

- 1- Taraflardan birisi, diğer tarafı epistemik olarak aşağı görmek için herhangi bir sebebe sahip değildir.⁷⁹
- 2- Mevcut konuda taraflar arasında epistemik asimetri yoktur. Tarafların kavrayış yetileri ve bilgi birikimleri birbirine yakındır.⁸⁰
- 3- Taraflar konu hakkındaki delillere denk ve iyi derecede hakimdir.⁸¹ Ek olarak, zeka, açık görüşlülük, temyiz gücü gibi hususlarda da denklige sahiptir.⁸²

Biraz daha idealize edelim;

- 4- Taraflar duygusal ve psikolojik olarak herhangi bir koşullanma içerisinde değildir.
- 5- Taraflar arasında karşılıklı olarak iyi niyet, anlayış ve empati mevcuttur.
- 6- Karşılıklı güven, özgüvene denktir.⁸³

Denklikle beraber ihtilafı da anmak için tarafların zıt kutuplarda olduğunu düşünelim. Yani, yukarıdaki şartları sağlayan iki kişiden birisi Tanrı'nın varlığına inanıyorken diğeri ise Tanrı'nın yokluğuna inanıyor olsun. Bu noktada şu sorular gündeme gelebilir; böyle

⁷⁸ Esasen, dini ihtilaf ile birlikte politik ihtilaf, ahlaki ihtilaf gibi ihtilaf türlerini de denk ihtilafının kapsamı dışında gören filozoflar vardır. Fakat bana göre bu tutum ihtilafın epistemik değerini ve ihtilaftan elde edilebilecek verimi azaltmaktadır.

⁷⁹ Sosa, "The Epistemology of Disagreement", 282.

⁸⁰ Jennifer Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", *Social Epistemology*, ed. Adrian Haddock vd. (Oxford University Press, 2010), 299.

⁸¹ J. Stewart Cohen, "A Defense of the (Almost) Equal Weight View", *The Epistemology of Disagreement*, ed. David Christensen - Jennifer Lackey (Oxford University Press, 2013), 98.

⁸² Kelly, "The Epistemic Significance of Disagreement", 175.

⁸³ Nitekim aksi halde kararlılıkçılar tarafından özgüvene dayalı bir kararlılıkçılık savunusu yapılmaktadır.

bir denklik mümkün mü? Böyle bir denklikte ihtilaf mümkün mü? Böyle bir denklikte oluşan ihtilafın makul (reasonable) olması mümkün mü? Şimdi, çoğu kriterde olduğu gibi denklikte de seviyelerin var olduğundan söz edebiliriz. Hem daha iyi tasvir edebilmek için hem de daha iyi analiz edip çözümleyebilmek için söz konusu denklikleri isimlendirip, tanımlayıp, tasnif edelim;

- 1- Kaba denklik: İnsanlarla daha tanışmadan varsaydığımız temel kabuller ve denklik diyelim. Örneğin, trafikte araç kullanırken diğer sürücülerin duyularının doğru işleyeceğini varsayabiliriz. Sokakta karşılaştığımız insanlarla konuşurken, kelimeleri hemen hemen benzer anlamda kullandığımızı varsayabiliriz. Diğer insanlarla aramızda temel düzeyde, insani bir denklik olduğunu düşünürüz. Buradaki denkliği çok kolay bir şekilde gözden çıkarabiliriz. Örneğin, sinyal kullanmadığını fark ettiğimiz bir sürücü artık bizim için kolayca güvenilir addedilebilir.
- 2- Çevresel denklik: İlişkimizin var olduğu insanlarla sahip olduğumuz ve öngördüğümüz denklik biçimine çevresel denklik diyelim. Bu insanların güvenilirliği çok daha yüksektir. Örneğin, sınıf arkadaşlarımız ya da iş arkadaşlarımız bu kategoriye girebilir. Sınıf arkadaşımızla entelektüel bir konu hakkında ihtilafa düşersek hatayı kendimizde de arayabiliriz ve bazen hata gerçekten de bizdedir. Diğer yandan bazen hata karşı tarafındır ve karşı taraf da bunu kabullenir. Ancak yine de buradaki denklik de bir noktada kırılabilir. Örneğin, şimdiye kadar oldukça makul çıkarımları ve analizlerine şahit olduğum sınıf arkadaşım bana dünyanın düz olduğunu savunmaya başlarsa artık onu denk olarak görmekten vazgeçerim ve benimle olan ihtilaflarında kendimde hata payı aramaya yeltenmem. Lackey ve Sosa gibi bazı filozofların referans noktası olarak aldığı denklik çeşidi budur.
- 3- İdeal denklik: Yukarıda altı madde ile şartlarını belirlediğimiz denklik çeşididir. Taraflar arasında neredeyse bir aynılık söz konusudur, taraflar birbirini karşılıklı olarak bu şekilde algılar. Dolayısıyla herhangi bir ihtilafta denkliği gözden çıkarmak taraflar açısından zordur. Karşılıklı güven, özgüvene denktir. Bu tarz denklikler, oluşum koşullarının zorluğu göz önüne alındığında aktüel anlamda insanın hayatında ya bir iki tane olabilir ya da hiç olmayabilir. Uzlaşımçıların gerçeklikten kopuklukla eleştirilen ideal denklik tasavvuru budur.

Literatürde yapılan tartışmalar, ideal (idealized) denk ihtilafı ve çevresel (regular/everyday/ordinary) denk ihtilafı etrafında şekillenmektedir. Açıkçası, kaba

denklik diye bir kategori bugüne kadar mevcut değildi. Ancak, bazı filozofların denk ihtilafını ele alırken, bu tarz kaba ve zayıf denklilere dayanarak çözüm önerisinde bulunmaları benim bu kategoriyi üretmemeye önyak oldu. Zira, tartışılan zeminin ortak olmaması ama ortak gibi görünmesi sözde zıtlıkların ve ihtilafların oluşmasına sebep olmaktadır. Örneğin, kaba bir denk ihtilafından kararlılıkçılık savunusu yapan biri ve ideal denk ihtilafında uzlaşımçılık savunusu yapan birisi ihtilaf halinde görünüyorsa da denklik analizi yapıldığında aynı konuyu tartışmadıkları görülmektedir.

2.2. Kaba Denklik

Kaba denklik, hipotetik ve potansiyel bir denklik olarak gözden çıkarılabilir. Algılama alanıma girmiş bir insana; insan olması bakımından atfettiğim bir denklidir. O kişi hakkındaki bilgim oldukça sınırlıdır. Benim nezdimde yanlış bir fikri savunursa, kolayca zihnimdeki statüsünü denklik dışı olarak niteleyebilirim. Bu sebeple, kaba denkliğin ilgi çekici bir yönü yoktur. Dini ihtilaf söz konusu olduğunda, kaba denkliğin etki gücü zayıftır. Nitekim, günümüzde her dinin mensubu, diğer dinlerin mensuplarının varlığından haberdardır. Ancak, aradaki düşük seviyedeki etkileşim ve tanışıklık, ihtilafın önemini azaltmaktadır. Mesela, Meknes'teki bir Müslüman için Dresden'deki bir Hristiyanın varlığı pek bir anlam ifade etmeyecektir; çünkü o Müslümanın zihninde ve anlam dünyasında zaten Dresden'deki Hristiyanın yeri yoktur. Elbette bu iki taraf için de geçerlidir. Hal böyleyken, ikincil seviyedeki delillerin gücü ve etkisi de öngörülen denkliğin sağlamlığına bağlıdır. Ortada sağlam bir denklik görülüyorken ihtilaf sıradanlaşmakta ve anlaşılmaya değer olmaktan çıkmaktadır. Her zaman bizden farklı inançlara sahip insanların varlığını bilsek de her zaman inançlarımızı sorgulamaya girişmeyiz. İhtilafın önemli hale gelebilmesi için kişinin şuna benzer bir durumda olması gerekir; “bu kişi böyle düşünüyorken ben nasıl böyle düşünebilirim,” ya da “ben böyle düşünüyorken bu kişi nasıl öyle düşünebilir,”. Aksi halde, ihtilafa verilen tepki, omuz silkmek ve “Eh, bana ne canım!” demek olacaktır. Bu iki uç arasındaki belirleyici faktör ise algılanan denklidir.

Denklik, uyumluluğu öngörür. Denklik güçlendikçe ihtilaf beklentisi azalır. Aynı şekilde, ihtilafın varlığı da denklik beklentisini azaltır. İhtilafın mı yoksa denkliğin mi daha güçlü olduğu tutunulan tavrı etkilemektedir. Kaba denklik, düşük seviyeli bir denklik olduğu için mühim olmayan konulardaki ihtilaflarda dahi yıkılıp gitmektedir. Buna dayanarak,

kaba denklikte oluşan ihtilaflarda kararlılıkçı tutumun (steadfastness) makul olduğu kanaatindeyim. Nitekim, amiyane tabirle; kimdir, necidir, nasıl düşünür bilmeden, yani, epistemik hazırbulunuşuna dair öngörümüz olmayan insanların sırf bizden farklı düşünüyor olmasıyla kendi inançlarımızı gözden geçirmeye kalkacak olsaydık hayat yaşanılmaz olurdu ve henüz bir şeye inanmaya karar vermeden ömrümüz geçip giderdi. Kaba denklikte oluşabilecek bir ihtilafta, kararlılıkçı tutumu sergilemek oldukça makul görünüyor. Örneğin; gayet normal hissettiğiniz bir günde, ilk defa gittiğiniz sıradan bir restoranda otururken, garson gelip ne istediğinizi soruyor ve siz de sade Türk kahvesi istiyorsunuz. Ancak, gelen kahve size orta şekerli bir Türk kahvesi tadı veriyor. Garsonu çağırıp yanlışlık olduğunu ve değişim istediğinizi söylüyorsunuz. Fakat garson, siparişte bir yanlışlık olmadığı konusunda ısrarcı oluyor. Bu durumda yapılması gereken şey, kendi tat alma duyurunuzu sorgulamak veya doktora gitmek midir? Hayır elbette. Hesabı isteyip bir daha gelmemek üzere mekandan ayrılmak, sıraladığım gerekçeler neticesinde uygun bir tutum olacaktır. Din ve Tanrı inancı konusunda da kaba denklik ihtilafları aynı şekilde işleyecektir. Epistemik yapısı hakkında fikir sahibi olmadığım bir insanın Tanrı inancına sahip olmasından ya da olmamasından etkilenmem için elimde bir gerekçe yoktur.

2.3. Çevresel Denklik

Çevresel denklige geldiğimizde problem daha kompleks, girift bir hale gelmektedir. Açıkçası, bu noktada sabit bir reçete sunmanın mümkün olduğunu düşünmüyorum. Denkliğe duyulan güven ve inanca duyulan güven arasındaki gerilim her vakada aynı sonucu doğurmayacaktır. Denkliğin derecesi arttıkça uzlaşım motivasyonu artacak ama inancın doğruluğuna duyulan güven arttıkça da denkliğin sıhhati azalacaktır. Değişmezlik (uniformity) prensibine göre, denk ihtilafta mesele ne olursa olsun tutunulacak tavır bellidir; uzlaşımçılar için uzlaşma, kararlılıkçılar için de inançta sabit kalma her durumda geçerlidir.⁸⁴ Ancak Lackey de meselenin tek bir perspektife indirgenemeyeceğine işaret ederek gerekçelendirmeci (justificationist) görüşü ileri sürmüştür.⁸⁵ Kanaatimce de ihtilaftın ya da denkliğin idealize edilmediği yerde vakaya göre tavır almak kaçınılmazdır. Örneğin, ben, şu anda din felsefesinde yüksek lisans öğrencisiyim. Beş, altı senedir din felsefesinin konuları hakkında düşünüp araştırma yapıyorum. Zorunlu varlık ve yaratıcı

⁸⁴ Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", 2010, 302.

⁸⁵ Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", 2010, 305.

güç olarak Tanrı inancı benim için yüksek seviyede bir gerekçelendirmeye sahip. Tanrı'nın var olduğunu gösteren rasyonel, duygusal, sezgisel gerekçelere sahibim. Diyelim ki, sınıf arkadaşım Ali de benimle benzer eğitim düzeyinde, benzer akıl yürütme biçimlerine sahip. Hayat tecrübesi, psikolojik tepkileri, sosyo-ekonomik durum olarak benimle benzeşiyor, aramızda da bir süredir var olan samimi bir arkadaşlık söz konusu. Bu şartlar altında, Ali'yi kendime denk görmek için pek çok sebebim var. Bununla birlikte Ali bir gün delillerini gözden geçirdiğini ve artık Tanrı'ya inanmadığını dile getirirse burada benim zihnimde sarsılacak olan şey Tanrı'nın var olduğu inancı değil, Ali'nin bana denk olduğu düşüncesi olacaktır. Çünkü, Tanrı'nın varlığı için sahip olduğum gerekçeler Ali'nin dengim olduğuna dair sahip olduğum gerekçelerden daha güçlüdür. Bu ikisi çakıştığında kırılacak olan şey, Tanrı inancım değildir. Burada, Tanrı inancı, Tanrı inancı olması bakımından herhangi bir özel statüye sahip değildir, çürütülememesinin sebebi; gerekçelendirmesinin denklik gerekçelerinden daha güçlü olmasıdır. Diğer yandan, örneğin, ben zaman konusunda A teorisini kabul ediyorken, Ali, B teorisini kabul ettiğini açıklarsa, kendi tutumunun doğruluğundan şüphe edebilirim. Çünkü, Ali'nin dengim olduğuna dair inancım zaman hakkında A teorisinin doğruluğuna olan inancımdan daha güçlüdür, daha iyi gerekçelendirilmiştir. Elbette, inancı birimlere ayırıp, niceliksel bir karşılaştırma yaparak bir sonuca ulaşmak mümkün değildir. Yine de bazı inançlarımızın bazı inançlarımızdan daha güçlü ya da daha zayıf olduğunun farkında olabiliriz.

Lackey, gerekçelendirmeci görüşü takdim ederken kriter olarak farklı vaka türleri belirler. Lackey için yer-yön, basit matematik ve duyu tecrübesi gibi konularda kararlılıkçı olmak, diğer konularda ise uzlaşımçı olmak makul bir tutumdur.⁸⁶ Ancak, çevresel denklikteki bir ihtilafta, öznenen bağımsız olarak örneklem alanının anlamlı olduğunu düşünmüyorum. Örneğin, kardeşimin görme yetisinin oldukça keskin olduğuna dair güçlü bir inancım var. Diyelim ki, beraber Ankara'dan İstanbul'a giderken, yoldaki tabelanın sola yönlendirdiğini söylüyorsa ve ben sağa yönlendirdiğini görüyorsam yine de sola giderim. Zira onun görme yetisine olan inancım kendi görme yetime olan inancımdan fazladır. Demek istediğim; ihtilaf edilen konu ne olursa olsun problemin dayandığı nokta hangi inancımın daha güçlü olduğu ve hangi inancım için daha iyi gerekçelendirmeye sahip olduğumdur. Bu akıl yürütmeye, Tanrı inancı konusunda da şayet kişinin denkliğe olan inancı daha yüksekse, Tanrı inancını azaltması ya da askıya

⁸⁶ Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", 2010, 309.

alması makul bir tutumdur. Kişinin denklik için sahip olduğu gerekçeler, Tanrı'nın varlığı için sahip olduğu gerekçelerden daha sağlamsa, buradaki bir denk ihtilafında makul tutum, Tanrı inancından vazgeçmektir.

Bu yaklaşımla eşsizlik tezini (uniqueness thesis) elimine mi etmekteyim? Hayır. Bir konuda, tek bir rasyonel tutumun olduğunu kabul etmekle o konuda söz konusu o tek rasyonel tutuma sahip olduğunu iddia etmek aynı şey değildir. Kardeşimle yaptığım yolculuk örneğinde, tabeladaki yönlendirmenin ya sağ ya da sol olduğunun farkındayım ancak kardeşimin görme yetisine, kendi görme yetimden daha çok güvendiğim için ona göre davranmayı seçiyorum. Aynı şekilde matematikte de tek bir doğru cevabın var olduğunu kabul etmekle birlikte, muhalifimin benden daha iyi matematik becerisine sahip olduğunu düşünüyorsam, kendi hesaplamamdan farklı da olsa muhalifimin inancına katılabilirim. Nihayetinde, epistemik yapıya sahip özneler olarak bizler, doğruları yaratmayız, onlara inanırız. Bizim kontrolümüzde olan şey inançlarımızdır, doğrular değildir. Buna dayanarak, kararlılıkçılık ve uzlaşımçılık arasındaki geçişlilik kriteri, Lackey'in iddia ettiğinin aksine ihtilaf edilen konunun mahiyeti değil, öznelerin sahip olduğu inanç seviyeleri olmalıdır. Tanrı konusundaki ihtilaf da bu yönüyle özel bir statüye sahip değildir. Evet, metafiziksel olarak Tanrı ya vardır ya yoktur ancak epistemik olarak, ben, ya Tanrı'nın varlığına inanırım ya da Tanrı'nın yokluğuna inanırım. Tanrı inancı konusundaki denk ihtilafının belirleyicisi de denkliğin ve Tanrı inancının gerekçeleri olmalıdır. Daha güçlü gerekçelendirmeye sahip inançlar daha güçsüz gerekçelendirmeye sahip inançlarla çatıştığında güçlü olanın varlığını sürdürmesi şaşırtıcı değildir.

2.4. İdeal Denklik

Ernest Sosa,⁸⁷ Jeniffer Lackey⁸⁸ ve Richard Feldman⁸⁹ ideal bir denkliğin oluşmasının mümkün ve anlamlı olmadığını ileri sürer. Dolayısıyla, bu gibi filozofların çözüm önerileri, normatif prensipleri; çevresel (ordinary/regular/everyday) denklik şeklinde nitelenebilecek türden denkliklerde ortaya çıkan ihtilaflar referans alınarak inşa edilmiştir. Lackey için, örneğin, iki kişinin birbirine bu kadar denkleştirildiği noktada nasıl olup da bir ihtilafın ortaya çıktığı bir muammadır. Bilişsel ve fiziksel yetileri

⁸⁷ Sosa, "The Epistemology of Disagreement", 279-280.

⁸⁸ Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", 2010, 311.

⁸⁹ Feldman Richard, "Reasonable Religious Disagreements", *Philosophers Without Gods: Meditations on Atheism and the Secular Life*, ed. Louise M. Anthony (New York: Oxford University Press, 2007), 202.

birbirine denk olan iki insan neden ilerideki tabelayı birbirinden farklı görsün ki?⁹⁰ Diğer yandan, Sosa ise her zaman, her konuda kendi delil kümemizi görebileceğimizi reddeder. Yıllar boyunca sürdürdüğüm, zaman zaman revize ettiğim, çeşitli destekleyici ve çürüten delillerle şekillenmiş bir inancımı, herhangi bir tartışma anında tüm yönleriyle nasıl ortaya koyabilirim ki? Şayet bunu yapamıyorsa, ideal bir denkliğin var olduğunu neden ileri sürelim ki? Hatta, çok güçlü delillerimi, çok güçlü bir şekilde savunabilmek zorunda mıyım ki? Tüm bunlar neticesinde, Sosa için ideal denklik ve ideal denk ihtilafı beklentisi beyhudedir.⁹¹ Feldman da yine eşsizlik (uniqueness) tezi üzerinden hareket eder. Şayet iki taraf da aynı delillere ve değerlendirme yetilerine sahipse ortadaki çıktıların da aynı olması gerektiğini savunur. Velez ki böyle bir ihtilaf oluştu, bu durumda da inancı askıya alıp karar vermemek gerekir diye ekler.⁹²

İdeal bir denkliğin mümkün olup olmadığı, anlaşılacağı üzere tartışmalıdır. Burada benim itiraz ettiğim nokta şu ki ideal denkliğin olmadığına, olmaması gerektiğine ve olamayacağına yönelik, nasıl olur da bir kural konulabileceğidir. Sosa, ideal denkliğin teşhis edilmesindeki zorluğa işaret ettiği noktada haklıdır. Ancak, bu, imkansız demek değildir. Dahası, bir denkliğin ne türden bir denklik olduğu hükmü kim tarafından verilecektir? Bana öyle görünüyor ki denklik; denkler tarafından varsayıldığı sürece tartışılabilir. İki kişi birbirini ideal anlamda denk olarak görüyorsa, neden “durun, siz aslında denk değilsiniz!” diyelim ki? ⁹³ Söz konusu denklik ve ihtilaf, Tanrı inancı konusunda olduğunda da durum farklı değildir. Şüphesiz, Tanrı inancının varlığı ve yokluğu kişinin zihin dünyasını temelden etkiler; bir teistin ve ateistin evreni anlama, anlamlandırma biçimi birbirinden oldukça farklıdır. Dolayısıyla, bir teistin ve ateistin, birbirini ideal anlamda denk olarak algılaması oldukça uzak bir ihtimaldir.⁹⁴ Yine de bu, Tanrı inancı konusunda ideal denk ihtilafının imkansız olduğunu ileri sürmek için yeterli bir sebep olarak görünmüyor. Ayrıca, Tanrı’nın varlığı ve yokluğu konusundaki delillere kümülatif olarak bakıldığında teizmi avantajlı görmekle birlikte, ortadaki delillerin

⁹⁰ Lackey, “A Justificationist View of Disagreement’s Epistemic Significance”, 2010, 312.

⁹¹ Sosa, “The Epistemology of Disagreement”, 291.

⁹² Feldman Richard, “Reasonable Religious Disagreements”, 205.

⁹³ Öznelerden bağımsız, tanrısal bir perspektifte elbette birbirini denk zanneden insanlar denk olmayabilir ya da denk olduğunu düşünmeyen insanlar denk olabilir. Ancak, mevcut tartışma zemininde denk ihtilafında uygun tutumu sorguladığımız için öznelerin tutumunu göz önünde bulundurmamak durumundayız.

⁹⁴ Nathan L King - Thomas Kelly, “Disagreement and the Epistemology of Theology”, *The Oxford Handbook of the Epistemology of Theology*, ed. William J Abraham - Frederick D Aquino (Oxford University Press, 2017), 315.

ateizmi “saçmalık” olarak gösterdiğini düşünmüyorum.⁹⁵ Örneğin, agnostik bir filozof olan Paul Draper için kozmolojik argüman ve bilinç argümanı Tanrı’nın varlığına işaret ederken, kötülük problemi Tanrı’nın yokluğuna işaret etmektedir.⁹⁶

Tanrı inancı konusundaki ihtilafa din içinden, dini bir perspektifiyle bakıldığında problem, denkliğin ortadan kaldırılması yoluyla çözülmektedir. Hidayetin Allah’tan olması, kalbin kararması, göze perde inmesi, kulağa ağırlık gelmesi gibi anlayışlar Müslüman ve gayrimüslim kişi arasındaki denklik imkanını ortadan kaldırmaktadır. Nitekim gözüne perde inen birinin, gerçeği görememesi hiç de şaşırtıcı değildir. Diğer yandan, benzer perspektifler çoğu dinde mevcuttur. Örneğin, Hristiyanlık’ta da günahkarlar Kutsal Ruh tarafından desteklenmemekte ve bu sebeple imandan nasiplerini alamamaktadır.⁹⁷ Elbette, epistemik anlamda dışlayıcı olan bu tarz tutumlar teistik sistemlere has değildir. Tanrı inancını bir virüs olarak yorumlayan ateolojik yaklaşımlar da mevcuttur.⁹⁸ Bana kalırsa, Tanrı’nın perspektifinde kalbi kararanlar ve kararmayanlar gibi bir ayrım varsa dahi tanrısal bir bakışa sahip olmayan insanların bu ayrımı yapması yersizdir.

Bunların yanında, ideal denk ihtilafı kabul edilmediği sürece kararlılıkçılar, uzlaşımçıların tartışma zemininde yer alamamaktadır. Uzlaşımçıları, örneğin David Christensen, kararlılıkçıların tasvir ettiği durumları tümüyle reddetmemektedir. Hatta, yerine göre kararlılıkçı kalmanın da makul olduğunu ve kağıt kalemle yapılan, basit matematik hesaplamalarında oluşan ihtilaflar gibi bazı türden ihtilafların, denkliği bozduğunu kabul eder.⁹⁹ Bu noktada benim iddiam, uzlaşımçıların ideal denklik standartları karşılanırsa dahi kararlılıkçı kalmanın gerekçelendirilebileceğidir.

Tanrı inancı söz konusu olduğunda, ikincil düzey delillerde ani bir artış gerçekleşir. Sadece iki büyük dini hesaba katsak bile, bir Müslümanın karşısında takriben iki milyar Hristiyan, bir Hristiyanın karşısında takriben bir buçuk milyar Müslüman vardır. Diğer

⁹⁵ Bu açıklama, Tanrı’nın varlığına yönelik açık delillerin var olmadığı iddiası üzerinden Tanrı’nın yokluğunu ileri süren ilahi gizlilik problemi için destekleyici gibi görünebilir fakat ilahi gizliliğin karşısında yer almak için Tanrı’nın aleyhine hiçbir delil olmadığını savunmayı gerekli görmüyorum. Teizmin avantajlı konumda olduğunu savunmak ilahi gizliliğe karşı çıkmak için yeterli olsa gerek.

⁹⁶ Paul Draper, “Seeking But Not Believing: Confessions of a Practicing Agnostic”, *Divine Hiddenness: New Essays*, ed. Daniel Howard-Snyder - Paul Moser (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 199-204.

⁹⁷ Kemal Batak, *Tanrı’yı Bilmek: Alvin Plantinga’nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2022), 319.

⁹⁸ Darrel Ray, *The God Virus: How Religion Affects Our Lives and Culture* (Kansas: IPC Press, 2009).

⁹⁹ David Christensen, “Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy”, *Philosophy Compass* 4/5 (2009), 759.

yandan, azımsanmayacak sayıda da ateist vardır. Buradan çıkarılacak epistemik ders nedir? Denklik söz konusu olduğunda; üç milyar insanla, beş milyar insan arasında ağırlık olarak bir fark algılayabiliyor muyuz? Halbuki arada iki milyar insan fark var. Bizden farklı düşünen ve inanan çok sayıda farklı insan mevcut olduğu farkındalığından öte bir öneme haiz mi? Kanaatimce denklik, tekil özneler arasında kurulan ve bulunan bir olgudur. Nitekim, kendime denk olarak gördüğüm bir bireyin görüşleri, hakkında fikir sahibi olmadığım iki milyar insanın fikirlerinden benim açımdan daha etkilidir. Buna dayanarak, denk ihtilafında kaba denklik haricinde küresel çapta bir denklik kurgusunu ve bu kurgu üzerinden yapılan çıkarımları yersiz buluyorum. Nitekim Levy'nin de işaret ettiği üzere, ölçeği büyüttüğümüzde, bu tarz derin (deep) ihtilaflar beklenmedik değildir. Örneğin, bir komünist en başında komünist olurken kapitalistlerin varlığının farkındadır. Bir Müslüman, Müslüman olurken veya İslam inancını devam ettirirken diğer din mensuplarından ve ateistlerden haberdardır. Bu noktada, geniş ölçekli bir ihtilafın etki gücü yok denecek kadar azdır.¹⁰⁰

Pekala, özneler arasında kurulacak ideal bir dini ihtilafın zorluğundan yeterince söz ettik. Çoğu durumda denklik, ideal bir hale ulaşmadan kararlılıkçıların işaret ettiği o ya da bu sebeplerle yıkılıp gitmektedir. Şimdi, öyle bir denklik varsayalım ki yıkılması Tanrı inancı bağlamında mümkün olmasın. Yani;

- 1- Taraflardan birisi, diğer tarafı epistemik olarak aşağı görmek için herhangi bir sebebe sahip değildir.¹⁰¹
- 2- Mevcut konuda taraflar arasında epistemik asimetri yoktur.¹⁰²
- 3- Taraflar konu hakkındaki delillere denk ve iyi derecede hakimdir.¹⁰³ Ek olarak, zeka, açık görüşlülük, temyiz gücü gibi hususlarda da eşitliğe sahiptir.¹⁰⁴
- 4- Taraflar, duygusal ve psikolojik olarak herhangi bir koşullanma içerisinde değildir.¹⁰⁵
- 5- Taraflar arasında karşılıklı olarak iyi niyet, anlayış ve empati mevcuttur.
- 6- Karşılıklı güven özgüvene denktir.

¹⁰⁰ Neil Levy, "The Surprising Truth About Disagreement", *Acta Analytica* 36/2 (2021), 147.

¹⁰¹ Sosa, "The Epistemology of Disagreement", 282.

¹⁰² Lackey, "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance", 2010, 299.

¹⁰³ J. Stewart Cohen, "A Defense of the (Almost) Equal Weight View", *The Epistemology of Disagreement*, ed. David Christensen - Jennifer Lackey (Oxford University Press, 2013), 98.

¹⁰⁴ Kelly, "The Epistemic Significance of Disagreement", 175.

¹⁰⁵ İnsanların her halükarda bir miktar önyargı (bias) taşıdığı söylenebilir. Ancak her önyargılı mekanizmanın önyargılı sonuçlar üretmesi gerektiği tartışmalıdır. Aksi yönde bir perspektif için; Thomas Kelly, "Pluralism and Priority", *Bias* (Oxford: Oxford University Press, 2022), 52.

Diyelim ki Abdullah ve Arif iki iyi arkadaştır ve ideal bir denklik içerisindeyler. İronik bir şekilde Abdullah, Tanrı'nın var olmadığına inanırken Arif, Tanrı'nın var olduğuna inanmaktadır. Her şeyin normal olduğu bir günde, oturup Tanrı'nın varlığı hakkında tartışmaya başlarlar. Bir bir argümanları incelerler, bazı argümanların teizmi bazı argümanların ateizmi desteklediği konusunda uzlaşırlar bazı argümanlar üzerinde de ihtilaf ederler. Tartışmanın sonunda, hala Abdullah Tanrı'nın var olmadığına inanırken Arif ise Tanrı'nın var olduğuna inanmaktadır. Yine de tüm tartışma boyunca Abdullah, Arif'i irrasyonellikle niteleyememiştir. Bununla birlikte tam anlamıyla "işte şurada hata yapıyorsun" da diyememiştir. Aynı durum Arif için de geçerlidir. Yani, bir şekilde birbirlerini denklik dışı görememişlerdir. Ancak gel gelelim ikisi de kendilerinin rasyonel olduklarına dair inançlarını devam ettirmektedir. Şimdi, ne olacak?

Genel olarak uzlaşmacıların ve özellikle David Christensen'in ifade ettiği kurgu budur. Örnekte tarafların ellerinde, karşıdaki kişinin hatalı olduğunu söylemek için bir gerekçe yoktur. Sadece mevcut ihtilafa dayanarak diğer tarafı denklik dışı görmek de mümkün değildir.¹⁰⁶ Yani bağımsızlık tezi (principle of independence) ihlal edilmemiştir. Pekala, bu durumun oluşması için bir delilin yalnızca bir rasyonel tutumu desteklediğini savunan eşsizlik tezi (uniqueness thesis) kurban edilmeli midir?

King,¹⁰⁷ Feldman,¹⁰⁸ ve Sosa,¹⁰⁹ bu soruya evet cevabını verecektir. Örneğin, Feldman, makalesinde iki soruyu ele alır; (1) Aynı delili paylaşan denklerin ihtilafı makul mü? (2) Böyle bir ihtilafta tarafların inançlarını devam ettirmesi makul mü? Esasında her iki soruyu da olumsuz olarak cevaplarsa da birinci sorunun olumlu olduğu durumda, ikinci sorunun yine olumsuz cevaplanması gerektiğini ifade eder.¹¹⁰ Kanaatimce bu perspektifler üç yönden hatalıdır. Birincisi, rasyonalite ve doğruluk arasındaki boşluğu dile getirmemektedirler. Bilgiye ulaşmak için elimizdeki en iyi yöntem rasyonel düşünce olsa da rasyonalite bilgiyi garanti etmemektedir.¹¹¹ Örneğin, bir kişi hava raporunu inceleyerek yarın havanın güneşli olacağını düşünüyorken, bir başkası rüyasında gördüğü

¹⁰⁶ David Christensen, "Epistemology of Disagreement: The Good News", *The Philosophical Review* 116/2 (2007), 197.

¹⁰⁷ Nathan L King, "The Apologist's Dilemma ", *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig (Oxford University Press, 2021), 154.

¹⁰⁸ Feldman Richard, "Reasonable Religious Disagreements", 205.

¹⁰⁹ Sosa, "The Epistemology of Disagreement", 280.

¹¹⁰ Feldman Richard, "Reasonable Religious Disagreements", 210.

¹¹¹ Robert Audi, *Epistemology: A contemporary Introduction to the Theory of Knowledge* (New York: Routledge, 2002), 245-246.

için yarın havanın yağmurlu olduğunu tahmin ediyor olsun. Ertesi gün yağmur yağdığında birinci kişi rasyonel bir tahminle yanılırken, ikinci kişi irrasyonel fakat doğru bir tahminde bulunmuş olacaktır. Rasyonel düşüncedeki hata payı da farklı kanaatlerin haklılık payı için yeterli bir boşluk oluşturabilir. İkincisi, önermeler hakkındaki kanaatler söz konusu öznelere projekte edilmektedir ki bunu yapmak ikincil düzey delil (second-order evidence) kavramını saf dışı bırakmaktadır. Yani, P önermesini irrasyonel olarak nitelemek ile P önermesine sahip K kişisini irrasyonel olarak nitelemek aynı şey olmaktadır. Şayet irrasyonel gördüğümüz bir önermeye sahip öznelere irrasyonel olduğuna kanaat getireceksek her ihtilaf başlamadan bitecektir. Dolayısıyla P önermesini rasyonel görmek, $\neg P$ önermesini irrasyonel görmeyi gerektirse de zorunlu olarak $\neg P$ önermesine sahip bir özneyi irrasyonel olarak nitelemeyi gerektirmemektedir.¹¹² Aksi durumda, Kripke Paradoksuna¹¹³ benzer bir paradoksa düşülecektir;

- 1- İrrasyonel bir önermeye sahip olmak insanı irrasyonel yapar.
- 2- İnandığım P önermesi rasyonelse $\neg P$ irrasyoneldir.
- 3- $\neg P$ önermesine sahip her insan irrasyoneldir.
- 4- Dolayısıyla, her ihtilafta muhaliflerim zorunlu olarak irrasyoneldir.

Epistemik yapımızı dış etmenlerden soyutlayan ve dar görüşlülüğe sürükleyen böyle bir sonucu kabul etmeyeceğimizi düşünüyorum. Üçüncüsü ise, dini ihtilafta inancı askıya almak da yine bir pozisyona tekabül etmektedir. Yani, inancımızı askıya alıp da bekleyebileceğimiz bir lobi yoktur.¹¹⁴ Bunların neticesinde de Abdullah ve Arif'in ihtilafında, hem eşsizlik tezi hem bağımsızlık prensibi ihlal edilmemiş hem de denklik korunmuş olmaktadır. Arif için "Tanrı vardır." önermesini rasyonel, "Tanrı yoktur."

¹¹² Bu noktada çizginin belirsizleştiğinin farkındayım. Elbette, yeterince irrasyonel önermeye sahip bir özneyi irrasyonel olarak niteleyebiliriz, buna itirazım yok. Fakat, bir adet önermeyi irrasyonel olarak nitelemekle o önermeye sahip özneyi irrasyonel olarak nitelemek arasında zorunlu bir gerektirme ilişkisi olmadığını göstermek şu an için yeterlidir. Nihayetinde tuğla ve duvarın farklı şeyler olduğunu söylemek için bir duvarın kaç adet tuğladan oluştuğunu söylemek zorunda değiliz. Bir teist çıkıp Tanrı inancı konusundaki ihtilafın diğer tarafı irrasyonellikle nitelemek için yeterli olduğunu savunabilir. Bu durumda hiçbir zaman Tanrı inancı konusunda denk ihtilafına girmeyecektir. Bu ve bunun gibi yaklaşımları mevcut bölümün ilk kısmında değinmiştim. Ancak, benim şu anda ilgilendiğim kısım Tanrı inancı konusunda oluşan denk ihtilafında denkliği bozmadan kararlılıkçı olup olunamayacağını sorgulamaktır.

¹¹³ Eğer S, P'yi biliyorsa P doğrudur.

Eğer P doğruysa P'ye muhalif her delil yanıltıcıdır.

Eğer S, doğru bilgilerini korumak istiyorsa yanıltıcı delilleri göz ardı etmelidir.

Öyleyse S, P'ye karşı tüm delilleri göz ardı edip dogmatik olmalıdır. (Sayfa 12)

¹¹⁴ David M. Holley, "Religious disagreements and epistemic rationality", *International Journal for Philosophy of Religion* 74/1 (2013), 45-46.

önermesini irrasyonel kabul etmekle, “Abdullah ideal dengimdir.” önermesini doğru kabul ederken herhangi bir çelişki ortaya çıkmamaktadır.¹¹⁵

Problemin analitik tarafını bu şekilde çözümlemek mümkünken Tanrı inancının varoluşsal boyutunu da göz ardı etmemek gerekir. Fiziksel yaşam şartlarımızdan sorumlu olduğumuz kadar epistemik yapımızdan da sorumluyuzdur. Bir ihtilafta, bütün çözümlerimizi yaptıktan sonra geldiğimiz noktada, denklikten de inancımızın doğruluğundan da vazgeçemeyebiliriz. Yani, yaşadığımız ikilemde ağırlık kazanan bir taraf olmayabilir. Böyle bir durumda, inanç sorumluluğunun bireyselliği ya da toplumsallığı belirleyici bir gerekçe olacaktır. Örneğin;

Ali ile Can alanında oldukça tecrübeli ve yetenekli iki bomba imha uzmanıdır. Aynı zamanda, bu iki arkadaş ideal anlamda birbirlerini denk olarak algılamaktadır. Günlerden bir gün, birisi tarafından kaçırılıp bir depoya hapsedilirler. Depo, patlamaya dayanıklı cam ile iki bölmeye ayrılmıştır. Tutsakların iletişimi için bir düzenek de mevcuttur. Ali ve Can gözlerini açtıklarında kendilerini bu hücrelerde bulmuş ve önlerinde de birer saatli bomba görmüştür. Yeterli ekipman temin edilmiştir; şartlar, bomba imha etmek için optimum seviyededir. Önlerindeki bombayı imha etmek için on iki saatleri vardır. Yaklaşık on saat geçtikten sonra Ali, sarı kabloyu kesmenin gerektiğini, Can ise kırmızı kabloyu kesmenin gerektiğini düşünmektedir. Neredeyse iki saat boyunca tartışan arkadaşlar herhangi bir uzlaşım sağlayamamış, kimin hatalı olduğunu saptayamamış ve artık son beş dakikaları kalmıştır. Şimdi, bu insanlar, doğru olduklarına inandıkları şeyi yapmak için yeterli gerekçeye sahip midir?

Bu örnekle savunduğum pozisyon, Pascal’ın kumarına benzer faydacı bir pozisyon değildir.¹¹⁶ Nitekim, Pascal’ın örneklendirdiği durumda ortadaki şahıs herhangi bir inanç eğilimi sergilememektedir. Oysa, bizim örneğimizde, Ali ve Can’ın doğru olduklarını düşündükleri birer önerme mevcuttur. Gerilim yaratan şey, denk gördükleri şahsın aksi olan önermeye inanmasıdır. Yine de iddiam, kararları bir başkasını etkilemediği için,

¹¹⁵ Kapsamlı bir rasyonalite teorisi kurmak ya da savunmak bu tezin sınırlarını aşacaktır. Ancak örtük olarak delilcilğe yakın bir perspektifi makul bulduğumu belirtmeliyim. Esasında denkliği sağlayan da konu hakkındaki delillerin ve denklik hakkındaki delillerin birbirine denk olmasıdır. Bu noktada, toplam delilci görüşü (*total evidence view*) tekrar ettiğim düşünülebilir fakat bu düşünce hatalıdır. Zira, toplam delilci görüş, bir noktada toplam delilin bizi sonuca ulaştıracağını savunur ve dolayısıyla toplam deliller de eşit olduğunda söyleyecekleri son bulur. Oysa toplam delil görüşünün tükendiği yerde benim çözüm önerim hala geçerlidir.

¹¹⁶ Blaise Pascal, ahiretin gerçek olma ihtimalini hesaba kattığımızda Tanrı’ya inanmanın inanmamaktan daha kazançlı olduğunu savunmuştu.

yani, sorumlulukları bireysel olduğu için Ali de Can da inançlarını devam ettirmekte ve inançlarına uygun hareket etmekte gerekçe sahibidir. Bu gerekçe de sorumluluklarıdır. Şayet sorumlulukları ortak olsaydı, örneğin, deponun ortasındaki patlamaya dayanıklı cam olmasaydı, yapmaları gereken şey ya inançlarını askıya almak ya da pratik bir niyetle de olsa, en azından uzlaşmış gibi yapıp şanslarını denemek olacaktı. Mevcut örnekte de sorumluluktan kasıt, pratiğe dair görünebilir fakat Tanrı inancına uyguladığımızda hem pratik hem epistemik çıktıları olduğu daha net görülecektir. Tanrı inancı, öncesinde de belirttiğim gibi insanın epistemik yapısını temelden etkilemektedir. Böyle bir ihtilafta, şayet ortada kendi inancımıza ya da muhalifimizin inancına ağırlık kazandıracak bir gerekçe yoksa sorumluluğumuzun bireysel olması inancımızı askıya almak yerine devam ettirmede bize gerekçe sağlayacaktır. Başka bir ifadeyle, her koyunun kendi bacağından asıldığı bir yerde, her koyun kendi bacağına düşünme hakkına sahiptir. Bu açıklama; denkliği, eşsizlik prensibini, bağımsızlık tezini koruduğu gibi uzlaşmacıların yaptığı epistemik egoizm gibi eleştirilerden de muaftır. Nitekim ortadaki gerekçe epistemik özgüven, epistemik bencillik gibi karşı tarafa tanınamayan bir gerekçe değildir. Sorumluluğun bireyselliği iki taraf için de geçerlidir ve iki taraf da bunun farkındadır. Bu noktada, kimsenin kimseyi sorumluluğunu yerine getirdiği için epistemik bir hata ile itham etmesi mümkün olmayacaktır.

SONUÇ

Hayatımızın entelektüel seyri boyunca zihin dünyamız, epistemik yapımız değişmekte ve gelişmektedir. Bu seyrinde, diğer insanlarla olan karşılaşmalarımızın etkisini yadsımak pek de mümkün değildir. Diğer zihinlerle uyduğumuz kadar, uyuşmadığımız da vakıa olarak görünmektedir. Hal böyleyken, ihtilaf, epistemik yapımızın şekillenmesinde önemli bir faktördür. İhtilaf epistemolojisi de ihtilafın önemini, çeşitlerini, ihtilaf anındaki uygun tutumları araştıran bir alt disiplin olarak felsefedeki yerini edinmiştir.

Çoğunlukla, epistemik anlamda kendimizden aşağı gördüğümüz kişilere karşı sarsılmaz, kendimizden yukarı gördüğümüz kişilere karşı da kabullenici bir pozisyondayken kendimize denk gördüklerimizle yaşadığımız ihtilaflarda, ne yapılması gerektiğini kestirmek o kadar da kolay görünmemektedir. Bu noktada, bazı filozoflar inanç seviyelerini eşitlemek ya da inançları askıya almak yoluyla uzlaşımı öneriyorken, bazı filozoflar da inancı revize etmeyerek kararlılık görüşünü savunmaktadır. Bu iki uç arasında, içerisinde dinamizm barındıran pozisyonlar da mevcuttur. Örneğin, gerekçelendirmeci görüş, tartışılan konunun mahiyetine göre zaman zaman kararlılıkçı zaman zaman uzlaşımçı olunabileceğini savunur. Toplam delil görüşü ise ihtilafla birlikte ortaya çıkan durumda, birincil ve ikincil düzey delillerin toplamı hangi önermeyi işaret ediyorsa o önermeye inanmayı makul görmektedir. Tartışmanın devam etmesinde filozofların kavramlara farklı anlamlar yüklemesi de etkendir, örneğin, denklik kavramı birisi için asgari bir uyum ifade ediyorken bir başkası için yüksek seviyede bir uyumu imlemektedir. Tartışmaya nüfuz edebilmek ve yer edinebilmek için açıklayıcı bir kavram haritası elzemdir. Pozisyonları belirlemede, bir delil kümesinin birden fazla rasyonel sonuca götürmeyeceğini savunan eşsizlik tezi; delilin birden fazla rasyonel sonuca götürebileceğini söyleyen müsamahacılık; denkliği bozmak için mevcut ihtilaftan başka bir gerekçe bulunması gerektiğini ifade eden bağımsızlık prensibi gibi kavramlar önemli bir role sahiptir.

Tanrı inancı, zaman zaman farklı gerekçelerle denk ihtilafından muaf tutulsa da tezimde gösterdiğim üzere, ortada böylesi bir zorunluluk yoktur. Yani, her ne kadar oluşması zor bir durum olsa da Tanrı'nın varlığı-yokluğu ya da hangi Tanrı tasavvurunun doğru olduğu konusunda ideal bir denk ihtilafı oluşabilir. Nitekim, denklikte esas olan öznelere denkliğe yönelik karşılıklı mutabakatıdır. Elbette denklik ya da eşitsizlik konusundaki kanaat, bir yanılgı olabilir. Ancak denkliğin etkisinden söz edeceksek, söz konusu

mutabakat bulunmalıdır. Tezde cevabını aradığımız soru, böylesi bir durumda yapılması gerekenin ne olduğuydu.

Şimdiye kadar kararlılıkçılar inancı devam ettirmek için denklığı bozmaktan başka yol önermemişlerdi. Uzlaşımçılar ise denklığı bozmanın ideal bir denklikte seçenек olmayacağını savunmuşlardı. Benim iddiam ise delilin birden fazla inanca izin verdiğini düşünmesek bile kendi inancımızı rasyonel görmenin muhalifimiz olan özneyi zorunlu olarak irrasyonel göstermeyeceğiydi. Dolayısıyla, inancı devam ettirmenin, denklığı korumanın, eşsizlik ve bağımsızlık prensibini savunmanın aynı anda mümkün olduğunu ileri sürdüm. Bunu yaparken dayanak noktam, epistemik sorumluluğun bireyselliğı oldu. Şimdiye kadar sunulan çözüm önerilerinden daha net bir prensip olarak sorumluluk, şayet bireyselse kararlılıkçılık için, toplumsal ise uzlaşımçılık için bir gerekçe sunmaktadır. Dolayısıyla, Tanrı inancı, epistemik çıktıkları ve gereklilikleri bakımından bireysel bir inanç olduğundan ideal bir denk ihtilafında uzlaşımı gerektirmemekte ve sorumluluğa dayanarak geliştirilen bir kararlılıkçılık ile sürdürülebilmektedir.

Pekala, sunduğum yaklaşımın din felsefesindeki diğer konuları ilgilendiren sonuçları nedir? Öncelikle, Tanrı inancına dair uzlaşımın agnostisizme götüreceğı ileri sürülmüş bununla birlikte rasyonel inançsızların varlığı üzerinden geliştirilen ilahi gizlilik problemini desteklememek için de denklığın kırılması gerektiğı imlenmiştir.¹¹⁷ Uzlaşımçı bir yol sunmadığım için önerimin agnostisizm gibi bir pozisyona tekabül etmeyeceğı aşıkardır. Diğer yandan, kaba ve çevresel denklikte denklik kırılabilir ve teist kişi kendisinin haklı, karşısındakinin haksız olduğunu düşünmekte gerekçe sahibi olabilir. Ancak, ideal denklikte denklik kırılmadığından ve karşı tarafa açıkça bir irrasyonellik atfedilemediğinden ilahi gizlilik gündeme gelecektir. Fakat, buradaki problemin genele uygulanabilir olduğunu ve üzerine argüman inşa edilebileceğini düşünmüyorum, zira, denklığın iki özne olarak denklik üzerine karşılıklı uzlaşıdan doğduğunu ifade etmiştik. Şayet bu özel ilişkiden genellenebilir bir argüman çıkarılacak olsa üçüncü taraflara söz hakkı doğacak ve ortadaki denklığın üçüncü taraflarca kabulü tartışılacaktır. Denklığın, denklik dışı kişiler tarafından yıkılması anlamlı olmadığı gibi denklığın dışındaki kişiler tarafından onaylanması da anlamlı değildir. Bu bakış açısıyla denklik, ilahi gizlilik problemiyle çok sıkı bir ilişki içerisinde değildir.

¹¹⁷ Nathan L King, “The Apologist’s Dilemma”, *Religious Disagreement and Pluralism*, ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig (Oxford University Press, 2021), 157.

Sorumlulukçu yaklaşımın işlevini göstermek için kişinin kendi içinde yaşadığı ikilemler de iyi bir örneklendirme olacaktır. Örneğin, yaşadığı bir ikilemde opsiyonlarının rasyonellik seviyelerini birbirleriyle aynı olarak değerlendiren bir insan neye göre tercih yapmalıdır? Dahası, herhangi bir tercih için gerekçe sahibi olabilir mi? Bu örnekte denkliğin tartışılacak bir tarafı yoktur. Kişi, her zaman için kendisine denktir. Bana öyle geliyor ki bu durumda da kişi, kararıyla bir başkasını etkilemediği takdirde kendi hayatının sorumluluğunu kendisi için bir gerekçe kılabilmektedir. Bu gerekçenin epistemik değil, pratik bir gerekçe olduğu söylenerek itiraz edilebilir. Basitçe, katılmıyorum. Bir inancı devam ettirmenin ya da askıya almanın pratik çıktıkları olması, o inancın pratiğe indirgenebileceği anlamına gelmemelidir. Nitekim bugünkü epistemik yapımız, yarınki epistemik yapımız için temel görevi görmektedir. Başka bir itiraz da sunduğum yolun rölativizme çıkacağı olabilir. Şöyle denilebilir; madem tercih ve tercihin sorumluluğuyla inancımızı gerekçelendirebiliyoruz o halde her inancı gerekçelendirebiliriz. Açıkçası, sunduğum yol, masaya çıkarılacak son karttır. Bu noktaya gelene kadar yapılabilecek bütün tartışmaların ve araştırmaların yapılması gerektiğini ifade ettim. Tüm bunlardan sonra hala ortada bir uzlaşma yoksa bireysellik ve sorumluluk kullanılabilir. Diğer yandan, ortada bize doğru görünen bir önerme varken rölativizmden kaçınmak için uzlaşmak da sözde bir uzlaşım olacaktır. Başka çare kalmadığında inanmadığımız bir noktada konumlanmaktansa rölativist gibi görünmek her halde daha tercih edilesidir. Nihayetinde, hayatımız insanlarla bir arada geçse de günün başında ve sonunda kendi benliğimizle muhatap oluruz.

KAYNAKÇA

- Aslantatar, Nesim. "Pragmatik Inertia ve Denk İhtilafının İmkânı". *İslam Uluslararası İslam Araştırmaları Kongresi (2022): Bildiriler Kitabı*. ed. Erdem Can Öztürk ve Mahmut Esad Erkaya. 637-644. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Audi, Robert. *Epistemology: A contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*. New York: Routledge, 2. Basım, 2002.
- Batak, Kemal. *Tanrı'yı Bilmek: Alvin Plantinga'nın Din Felsefesinde Tanrı ve Epistemoloji*. İstanbul: İz Yayıncılık, 3. Basım, 2022.
- Bergman, Michael. "Rational Disagreement After Full Disclosure". *Episteme* 6/3 (2009), 336-353.
- Blanchard, Joshua - Paul, L A. "Transformative Experience and the Problem of Religious Disagreement". *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig. 127-141. Oxford University Press, 2021.
- Christensen, David. "Disagreement as Evidence: The Epistemology of Controversy". *Philosophy Compass* 4/5 (2009), 756-767.
- Christensen, David. "Disagreement, Question-Begging and Epistemic Self-Criticism". *Philosophers' Imprint* 11/6 (2011).
- Christensen, David. "Epistemic Modesty Defended". *The Epistemology of Disagreement: New Essays*. ed. David Christensen - Jennifer Lackey. Oxford, 2013.
- Christensen, David. "Epistemology of Disagreement: The Good News". *The Philosophical Review* 116/2 (2007), 187-217.
- Cohen, Stewart. "A Defense of the (Almost) Equal Weight View". *The Epistemology of Disagreement*. ed. David Christensen - Jennifer Lackey. 98-119. Oxford University Press, 2013. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199698370.003.0006>
- Cruz, Helen De. *Religious Disagreement*. ed. Yujin Nagasawa. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Çakmak, Mustafa. *Dini Çeşitliliğin Epistemolojisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2024.
- Dormandy, Katherine. "The Loyalty of Religious Disagreement". *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A. Benton - Jonathan L. Kvanvig. 238-279. Oxford: Oxford University Press, 2021.

- Draper, Paul. "Seeking But Not Believing: Confessions of a Practicing Agnostic". *Divine Hiddenness: New Essays*. ed. Daniel Howard-Snyder - Paul Moser. 197-214. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Elga, Adam. "How to Disagree about How to Disagree". *Disagreement*. ed. Richard Feldman - Ted A Warfield. 175-186. Oxford University Press, 2010. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199226078.003.0008>
- Elga, Adam. "Reflection and Disagreement". *Noûs* 41/3 (2007), 478-502.
- Elgin, Catherine Z. "Disagreement in Philosophy". *Synthese* 200/1 (2022), 1-16. <https://doi.org/10.1007/s11229-022-03535-y>
- Elgin, Catherine Z. "Reasonable Disagreement". *Voicing Dissent: The Ethics and Epistemology of Making Disagreement Public*. ed. Casey Rebecca Johnson. 10-22. Routledge, 2018.
- Elmacı, Nusret Erdi. "Akran Anlaşmazlığında Uzlaşıcılık ve Yüksek Düzeyde Gerekçeli İnançlar Problemi". *Felsefe Arkivi* 56 (2022), 113-129. <https://doi.org/10.26650/arcp.1109833>.
- Elmacı, Nusret Erdi. "Çağdaş Epistemolojide İkinci Düzey Sarsıcılar ve Rasyonalite Problemi". Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Enoch, David. "Not Just a Truthometer: Taking Oneself Seriously (but not Too Seriously) in Cases of Peer Disagreement". *Mind* 119/476 (2010), 953-997.
- Feldman, Richard. "Is There Something Special About Religious Disagreement?" *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig. 108-126. Oxford University Press, 2021.
- Feldman Richard. "Reasonable Religious Disagreements". *Philosophers Without Gods: Meditations on Atheism and the Secular Life*. ed. Louise M. Anthony. 194-215. New York: Oxford University Press, 2007.
- Feldman, Richard. "Respecting The Evidence ". *Philosophical Perspectives* 19 (2005), 95-119.
- Foley, Richard. *Intellectual Trust in Oneself and Others*. Cambridge University Press, 2001.
- Frances, Bryan - Matheson, Jonathan. "Disagreement". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. ed. Edward N Zalta - Uri Nodelman. Stanford University, Summer 2024 Edition., 2024.
- Gausselin, Kevin. "Conciliationism and the Peer-Undermining Problem". *Synthese* 203/3 (2023), 1-18.

- Goldberg, Sanford. "How Confident Should the Religious Believer Be in the Face of Religious Pluralism?" *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Kvanvig Jonathan L. 65-90. Oxford University Press, 2021.
- Holley, David M. "Religious disagreements and epistemic rationality". *International Journal for Philosophy of Religion* 74/1 (2013), 33-48. <https://doi.org/10.1007/s11153-012-9366-1>
- Inwagen, Peter van. "It is Wrong, Everywhere, Always, and for Anyone, to Believe Anything Upon Insufficient Evidence". *Faith, Freedom, and Rationality*. ed. Daniel Howard-Snyder - Jeff Jordan. 137-153. Rowman&Littlefield, 1996.
- Inwagen, Peter van. "We're Right. They're Wrong". *Disagreement*. ed. Richard Feldman - Ted A. Warfield. 10-29. New York: Oxford University Press, 2010.
- Kelly, Thomas. "Evidence Can Be Permissive". *Contemporary Debates in Epistemology*. ed. Mathias Steup vd. 298-313. Blackwell Publisher, 2. Basım, 2014.
- Kelly, Thomas. "Peer Disagreement and Higher Order Evidence". *Social Epistemology: Essential Readings*. ed. Dennis Whitcomb - Alvin I Goldman. 183-221. Oxford University Press, 2011.
- Kelly, Thomas. "Pluralism and Priority". *Bias*. 42-60. Oxford: Oxford University Press, 2022. <https://doi.org/10.1093/oso/9780192842954.003.0003>
- Kelly, Thomas. "The Epistemic Significance of Disagreement". *Oxford Studies in Epistemology: Volume 1*. ed. Tamar Szabo Gendler - John Hawthorne. 167-196. Oxford : Oxford University Press , 1. Basım, 2005.
- King, Nathan L. "The Apologist's Dilemma ". *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig. 142-179. Oxford University Press, 2021.
- King, Nathan L - Kelly, Thomas. "Disagreement and the Epistemology of Theology". *The Oxford Handbook of the Epistemology of Theology*. ed. William J Abraham - Frederick D Aquino. 309-326. Oxford University Press, 2017.
- Kornblith, Hilary. "Is Philosophical Knowledge Possible?" *Disagreement and Skepticism*. ed. Diego E Machuca. 260-277. Routledge, 2013.
- Kurtulmuş, Faik. "Peer Disagreement and the Independence Principle". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 11/11:2 (2021), 507-520. <https://doi.org/10.18491/beytulhikme.1595>
- Kütükcü, Elif. "İhtilafın Epistemolojisi ve Dini Çeşitlilik". Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022

- Kvanvig, Jonathan L. "How to Be an Inclusivist". *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig. 217-237. Oxford University Press, 2021.
- Lackey, Jennifer. "A Justificationist View of Disagreement's Epistemic Significance". *Social Epistemology*. ed. Adrian Haddock vd. 298-325. Oxford University Press, 2010.
- Lackey, Jennifer. "What Should We Do When We Disagree?" *Oxford Studies in Epistemology*. ed. Tamar Szabó Gendler - John Hawthorne. 274-293. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Levy, Neil. "The Surprising Truth About Disagreement". *Acta Analytica* 36/2 (2021), 137-157.
- Lougheed, Kirk. *The Epistemic Benefits of Disagreement*. Springer, 1. Basım, 2020.
- Machuca, Diego E. "Personal Information as Symmetry Breaker in Disagreements". *Philosophy* 97/1 (2022), 51-70. <https://doi.org/10.1017/S0031819121000292>
- Matheson, Jonathan. "Disagreement and Epistemic Peers". *The Oxford Handbook of Topics in Philosophy* . ed. Oxford Handbooks Editorial Board. Oxford Academic, 2015.
- Matheson, Jonathan. *The Epistemic Significance of Disagreement*. London: Palgrave Macmillan, 2015.
- Oppy, Graham. "Disagreement". *International Journal for Philosophy of Religion* 68/1-3 (2010), 183-199. <https://doi.org/10.1007/s11153-010-9254-5>
- Pasnau, Robert. "Disagreement and the Value of Self-Trust". *Philosophical Studies* 172 (2015), 2315-2339.
- Pittard, John. "Rationalist Resistance to Disagreement-Motivated Religious Skepticism". *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig. 180-216. Oxford University Press, 2021.
- Darrel Ray, *The God Virus: How Religion Affects Our Lives and Culture*. Kansas: IPC Press, 2009.
- Schwitzgebel, Eric. *Perplexities of Consciousness*. The MIT Press, 2011.
- Sosa, Ernest. "The Epistemology of Disagreement". *Social Epistemology*. ed. Adrian Haddock vd. 278-297. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Tanış, Abdulkadir. "Denklerin İhtilafı, Dini İnanç ve Şüphecilik". *Artuklu Akademi* 11/1 (2024), 15-31. <https://doi.org/10.34247/artukluakademi.1447155>.

Thune, Michael. "Religious Belief and the Epistemology of Disagreement". *Philosophy Compass* 5/8 (2010), 712-724. <https://doi.org/10.1111/j.1747-9991.2010.00314.x>

Turnbull, Margaret Greta. "Religious Disagreement Is Not Unique". *Religious Disagreement and Pluralism*. ed. Matthew A Benton - Jonathan L Kvanvig. 91-107. Oxford University Press, 2021.

Vainio, Olli-Pekka. "Religious Disagreement in Analytic Theology". *St Andrews Encyclopaedia of Theology*. ed. Brendan N. Wolfe. University of St Andrews, 2024.

Wedgwood, Ralph. "The Moral Evil Demons". *Disagreement*. ed. Richard Feldman - Ted A. Warfield. 221-252. New York: Oxford University Press, 2010.

White, Roger. "Epistemic Permissiveness". *Philosophical Perspectives* 19/1 (2005), 445-459.

EK

Ek 1: Sözlük

Tezde kullanılan İngilizce kavramlar ve tercih edilen çevirileri aşağıdaki gibidir, umarım ilerleyen dönemde bu konuda bir dil birliği sağlanabilir;

Conciliatory View: Uzlaşımçı Görüş.

Equal Weight View: Eşit Ağırlık Görüşü.

Justificationist View: Gerekçelendirmeci Görüş.

Peer Disagreement: Denk İhtilafı.

Permissiveness: Müsamahacılık.

Principle of Independence: Bağımsızlık İlkesi.

Steadfast View: Kararlılıkçı Görüş.

Total Evidence View: Toplam Delil Görüşü.

Uniformity Principle: Değişmezlik İlkesi.

Uniqueness Thesis: Eşsizlik Tezi.

Splitting the Difference: Farkı Bölüşme.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Abdullah Arif ADALAR	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Ankara Üniversitesi
Fakülte	İlahiyat Fakültesi
Bölümü	İlahiyat (İngilizce)
Makale ve Bildiriler	
1. Adalar, A. Arif. “Schellenberg Bağlamında İlahi Gizlilik Problemi ve Çeşitli Yaklaşımlar”. <i>Din ve Felsefe Araştırmaları</i> 5/1 (2022). 37-52.	